

Kenyeres Zoltán

Ady Endre

(1998)

TARTALOM

ELŐSZÓ

A MODERN ROMANTIKUS Költészetének folyamatrajza

A KÉSZÜLŐDÉS IDEJE

Versek

Még egyszer

Az Új Versek

A KIBONTAKOZÁS KÖTETEI

Vér és arany

Az Illés szekerén

Szeretném, ha szeretnének

A Minden-Titkok versei

A KÖZÉPSŐ KORSZAK

A menekülő Élet

A magunk szerelme

Ki látott engem?

Margita élni akar

A VÉGSŐ SZÓ VÁLTOZATAI

A halottak élén

Az utolsó hajók

Értékek rezignációban

A KOCKÁRA TETT ÉLET Életrajzi kronológia

BIBLIOGRÁFIA

I.

Ady Endre életében megjelent kötetei

II.

Fontosabb kiadások 1919. január 27. óta

III.

Kritikai kiadás

IV.

Tudományos igényű dokumentumgyűjtemények és bibliográfiák

V.

Fontosabb monográfiák, tanulmány- és dokumentumkötetek, bibliográfiák

VI.

Fontosabb tanulmányok 1988-tól

NÉV- ÉS CÍMMUTATÓ

ELŐSZÓ

Az Ady-szakirodalom mára már nehezen áttekinthető méretűvé növekedett; emlékezések, dokumentumkötetek, monográfiák, szaktanulmányok és esszék egész könyvtárnyi anyaga áll az érdeklődő rendelkezésére. Nincs huszadik századi író, akiről annyit és annyiféle írtak volna nálunk, mint öröla. Ez a tekintélyes korpusz az értelmezéshagyomány csaknem teljességét felöleli, amire alig van más példa a magyar irodalomtörténetben. Az értelmezésfolyamat egy része ugyanis mindig láthatatlan, a vélekedések olyan kiterjedt folyamatrendszerébe tartozik, amelynek teljes írásba foglalását csak megközelíteni képes a kritika. Miközben pedig megközelíti e teljességet, egyszersmind mindig új és új mozzanatokat hozzá is tesz a korról korra alakuló magyarázó és értékelő olvasói véleményezésekhez, vagyis összefoglaló lezárás helyett mindig újabb interpretációs lehetőségek útját nyitja meg.

Az értelmezésmódok éppen Ady korában, a szellemtörténet körül kibontakozó és azóta tovább bővülő sokféleségét két alapvető és egymástól homlokegyenest eltérő elképzelésre lehet visszavezetni. Mivel találkozunk egy műalkotást nézve, hallgatva, olvasva? A művészi alapszándékkal, mint Alois Riegl tartotta, vagy önmagunkkal, akik beleérezzük, belevetítjük saját érzéseinket, világnézetünket, gondolatainkat az adott művekbe, amint Theodor Lipps mondta? A vita immár évszázados. Nálunk Popper Leó próbált kitörni a két ellentétes vélekedés gyűrűjéből az értés mint félreértés gondolatával. A modern hermeneutika ezen az úton indult el, azokig a mai vélekedésekig, amelyek szerint az értés mindig másként értés, amint erről Gadamer írt. Az értelmezés nem lezáródó folyamat, minden kijelentés a kijelentések hálójában születve maga is tovább szövi e hálót. Bármilyen sokat írtak is tehát Adyról, új és új megközelítések fognak létrejönni. Sőt, az irodalomtörténetnek dolga és kötelessége, hogy mindezeket tudva újra és újra szembenézzon evvel a magyar irodalmi ízlésvilágra és gondolkodásmódra oly nagy hatással lévő életművel.

Az itt következő könyv a költői pálya folyamatrajzát próbálja felvázolni. Kötetről kötetre halad, sőt ciklusról ciklusra, mert Ady versei kezdettől a kötetszerkezetek rendjében értelmeződtek az olvasók számára: az értelmezésalakulás a kötetek első értelmezésének módozataiban gyökerezik. Ez nem így van sem Babits, sem Kosztolányi, sem Szabó Lőrinc, sem József Attila költészetének esetében, akiknél a kötetalakítás persze ugyancsak nem elhanyagolható tényező a kritika számára. Talán csak Weöres Sándor volt annyira „kötetköltő”, mint Ady, bár szinte minden egyéb tekintetben eltért egymástól költészetük természete.

Ady egy 1907-ben megjelent novellájában, a *Kovács Béla vallomása*ban arról írt, hogy külön van egymástól élet és mű, nincs író, aki azt az élete írná, amelyet él. Akkori szava mintha csak mai viták elevenébe váгна. E könyv sem avval a megfontolással készült, hogy a versek és a velük kapcsolatban felmerülő elbeszélések sokféle értelmezése között az életrajz tényeivel szembesítve próbáljon meg „igazságot” tenni. A biográfia mégis az irodalomtörténet-írás tudománykörébe tartozik, mert az irodalomtörténetnek nemcsak az esztétikai értéket létrehozó írásművekkel van dolga. Munkája sok egyébire kiterjed. Vizsgálati körébe tartozik minden olyan tényező, amely az irodalomértelmezés tudat-mezőjében és még tágabb értelemben a változó, gyarapodó kortudatban, vélekedés-hagyományban szerepet játszik. Körébe tartozik továbbá az irodalmi élet s annak egész emberi-személyi környezete és intézményrendszere. E tekintetben többek között határos a művelődéstörténettel, sőt át is nyúlik annak területére. Ebből a megfontolásból kiindulva ad a könyv második része évről évre, sőt, ha lehet, hónapról hónapra haladó életrajzi kronológiát Ady életéről.

A könyv harmadik része bibliográfiát tartalmaz, mely felöleli a legfontosabb Ady-kiadásokat, dokumentum köteteket, könyvészeti kiadványokat, monográfiákat és a Vitályos László által összeállított, 1987-ig terjedő bibliográfia óta írott legfontosabb tanulmányok, cikkek jegyzékét.

Röviden két gyakorlati szempontról. A versidézeteknél e könyv a kritikai kiadás írásmódját tekinti mérvadónak. Akkor is, ha egy szó a verscímbe hosszú, a versszövegben pedig rövid magánhangzóval van jelölve. A versek kritikai kiadása folyamatban van, de mostanáig csak az 1907-es évet felölelően készült el. A későbbi éveket illetően e könyv a Láng József és Schweitzer Pál gondozásában megjelent Összes versek 1977-es változatát használja. Ők időről időre újabb kiadásokban finom simításokat végeznek még a versszövegeken, s az ortográfiát tekintve közelebb hajolnak a ritmuselvhez a kritikai kiadásnál. Mivel választanom kellett a szöveggondozási módok között, első változatuknál maradtam. A másik megjegyzés az életrajzi kronológiára vonatkozik. Ismeretes, hogy mindeddig nem készült Ady Endre életéről tudományos hitelű életrajz. A legteljesebb anyagot Vitályos László gyűjtötte össze, ez cédulaformában az MTA Könyvtárában van. Én a dokumentumok egymással ellenkező adatainak esetében Kovalovszky Miklós *Emlékezések Ady Endréről* című öt kötetes gyűjteményének forráskritikai megjegyzéseit vettem alapul.

A MODERN ROMANTIKUS Költészetének folyamatrajza

A KÉSZÜLŐDÉS IDEJE

Hiába született hat ujjal, mint a régi mondákban a táltosok, nem volt csodagyerek, s pályakezdésében nem volt semmi, ami rendkívüli képességeket sejtetett volna. Első kéziratban fennmaradt versét tizennégy éves korában írta egy osztálytársának neve napjára, első megjelent verse egy sokszorosított iskolai kiadványban látott napvilágot két évvel később. „Ifjú vagyok s már meguntam / Életem s e rossz világot” (*Megunt élet*) – írta kamaszos szenvedéssel. Különös költői tehetségre ez a vers sem vallott, mint ahogy az az emelkedett hangú hazafias költemény sem, melyet Kossuth halálának évfordulójára *Március 20* címmel már egy igazi újság, a Zilahon szerkesztett Szilágy adott közre 1896-ban.

Versek

Mégis, alig telt el ezután három újabb év, és már kötettel lépett a nyilvánosság elé. A kötetnek a lehető legegyszerűbb címet adta: *Versek*. Nem újítani akart vele, hanem – mint Bóka László írta¹ – beilleszkedni. Az őt körülvevő közönség megszokott ízléséhez hozzáhajolva igyekezett nevet szerezni magának. Ezt szolgálta már az is, hogy könyvéhez Ábrányi Emilől kért bevezető írást. A kötetben szereplő versek nyelve, ritmikája, képszerkesztése a korabeli verses köznyelv két nagy áramlata közül a népies dalimitációhoz állt közelebb. Alig egy-két vers mutatott a köznyelv másik ágának, a városias slágerimitációnak (pl. Heltai Jenő, Makai Emil) a hatására (*Színházban, Mutamur*).

Az intonáció alapvetően a késő romantika népies dalköltészetéhez igazodott, s a vidéki kisvárosok olvasóinak tetszésére tartott igényt. A kötet nagyobbik felét kitevő ilyen típusú versek a gyermekies hangú *Karácsony* kivételével ismert sablonokat követtek.

Láttalak a multkor,
Mosolyogva néztél,
Éppen úgy, mint akkor,
Mikor megigéztél.

(*Láttalak...*)

Nem voltam én mindig
Ilyen csendes ember,
Sokszor talált ébren
A pirkadó reggel.

(*Fuimus*)

Ez a hangzás adta az első benyomást a kötetről. A kritikák is az ilyenfajta olvasói tapasztalatot igazolták, Adyt éppen az a tábor üdvözölte ígéretes tehetségként, mely később leghevesebben fordult szembe vele: Herczeg Ferenc Új Időkje, Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja². A

¹ BÓKA László, *Ady Endre pályakezdése*, Bp., 1955, 75.

² Uo., 126.

népies dal nyelvi, képi, ritmikai előterén azért át-átsejlettek a késő romantika magasabb értékeket őrző háttérreégei, érzelmi, gondolati tartalmai is. Ábrányi Emil inspirációja érződött a verseken, néhány helyen felvillant Vajda János képteremtő hatása, a korszerűbb versbeszéd kötetbeli határán pedig Rudnyánszky Gyula világosabb, plain air színeit, kötetlenebb szófűzését lehetett érezni, néhol pedig Reviczky keze nyoma is megmutatkozott (*Azuba*).

Nemcsak első verseiben, hanem első cikkeiben, recenzióiban is túlnyomóan a kisvárosi olvasók konvenciói szólaltak meg. 1898-ban a polgáriasultabb olvasórétegek igényeit szolgáló tárcanovellákon élcelődött (*Tárcatárgyak*), 1899-ben, az első kötet megjelenésének évében pedig a népszínmű megújítását szorgalmazta (*Piros bugyelláris*). Sem verseiben, sem cikkeiben nem adta tanújelét annak, hogy mélyebb tanulmányai és olvasmányai gondolatformáló hatást tettek volna rá. Pedig debreceni filozófiatanárától, Öreg Jánostól olyan neveket tanulhatott meg, mint Hegel, Schopenhauer Nietzsche, Herbert Spencer, Wundt, James, Simmel³. Az ismeretek elraktározódtak benne, de még nem kezdték meg működésüket. Olyan közönségnek kívánt egyelőre megfelelni, melynek egyébként sem volt ilyesmire szüksége, márpedig nemcsak első versei alkalmazkodtak ehhez a közönséghez, hanem első elbeszélései is azon a történetmondó szinten bontakoztak ki, melyet a kisvárosi, vidéki szerkesztőségek és olvasók elvártak tőle.

A következő években szemmel láthatóan megváltozott. 1900 januárjában egy nagyvárosi lapnál helyezkedett el, s Nagyvárad a régi Magyarország Budapest után legpolgárosultabb városa volt, atmoszférájában, szellemi jellegében igazi nagyváros. A lapok olvasóközönsége itt is megoszlott a kormánypárt és az ellenzék támogatói között, de növekvőben volt az a tábor, mely érzékenyen figyelt mindarra, ami új a világban. Ady meglepően gyorsan alkalmazkodott a számára addig idegen és ismeretlen környezethez, s már márciusban felindult cikkben utasította vissza egy helyi notabilitás konzervatív támadását a modern irodalom ellen (*Nyilatkozat Rádl Ödön támadására*). Még ugyanabban a hónapban megírta első olyan versét, melyet később az *Új Versek* kötetében is szerepeltetett. A *Fantom* (későbbi címén: *Az én menyasszonyom*) már nem a népies dalimitációhoz, nem is az Ábrányi-féle késő romantikához fordult vissza témáért és versnyelvi mintáért, hanem a korai magyar szimbolizmus vidékét és azt a Reviczkyt idézte (ezúttal a *Perdita*-verseket), akinek ösztönzése már első kötetének az alaptónustól eltérő egy-két versében is kiütközött.

Még egyszer

Második kötete, a *Még egyszer* (1903) már elmozdult az első kötet ízlésvilágának körzetéből. Itt már háttérbe szorult a késő romantika Ábrányi-féle versalkotás-módja, és teljesen eltűnt a népies dalimitáció. Néhány versben viszont megőrződött a városi slágerimitációs hang (*Lázban, Zsóka búcsuzója*), s továbbra is fel-feltűntek reviczky's reminiscenciák (*Vén faun dala*). A kötet alaphangja e hangsúlyeltolódás által más jellegűvé formálódott, mint amilyen az első kötet volt. Színvonalában nem sokkal jobbá, a versek zöme a Nyugat előtti líra legfeljebb középszerű átlagát érte el, de már feltűnt benne néhány vers, amelyet mintha egy másik költő írt volna. Ennek Ady is tudatában volt, amikor az *Új Versek* összeállításakor a hat legjobb verset biztos kézzel kiemelte ebből a kötetből és új címmel áttette az új kötetbe, mint amelyek már oda valók: *A csókok titka*, *Vízió a lápon*, *A krisztusok mártírja*, *Szívek messze egymástól*, *Az én menyasszonyom*, *A könnyek asszonya*. De néhány versében e hat versen túl is voltak figyelemre méltó mozzanatok. Az *Éjimádóban* már felhangzott az igazi adys „én”-hang:

³ Uo., 59.

Leplét bár váltva öltse, vesse:
Az én világom nincs már messze.
Az én világon el fog jönni:
Hajnaltalan csodás világ lesz,

.....

Én leszek a szent különélet.

Néhány versben (*Farsangi dal*, *A vén faun dala*) megjelent az a pogányság-motívum, mely később is vissza-visszatérő motívumainak egyike lett, a *Lótusz virágban* pedig feltűntek azok a szimbólumai, melyek később is környezetével való szembenállását, itthoni idegenségét, egyszersmind ősi mivoltát fejezték ki, a „Gangesz partja” és a „szent napkelet”. S a kötetben ott állt már az első Léda-vers, *A könnyek asszonya*, melyet természetesen beillesztett az *Új Versek* megfelelő ciklusába is.

A *Még egyszer* ezért inkább az átmenet verseskönyve volt, mint az első kötet folytatása. Ady Nagyváradon a szellemi átalakulás és a magasabb költészethez szükséges érzelmi kibontakozás éveit élte. Egy tágabb látóhatárú világgal ismerkedett meg ezekben az években, s egyre tudatosabban ismerte meg, amit megismert. Politikai gondolkodása ekkor radikalizálódott. A Huszadik Század abban az esztendőben indult útjára, amikor ő Váradra került, s kezdettől olvasója lett a lapnak. Általa nyert betekintést a szociológiába s az új égtájak felé tájékozódó társadalomtudományokba. Váradon személyes ismeretségbe került a jogfilozófus Somló Bódoggal, s cikkeinek egész sorában állt ki mellette, amikor el akarták távolítani a jogakadémiáról.⁴

A váradi hatások sokasága működött közre abban, hogy egyre határozottabban vallotta magáénak a politikai radikalizmus eszméit. Ady – értéktudatát és eszméit tekintve – nem az európai és hazai liberalizmus hagyományaihoz kapcsolódott, hanem ahhoz a bontakozó radikalizmushoz, melynek gondolati íve Jászi Oszkártól és a Huszadik Századtól a későbbi Galilei körig terjedt. Erről az alapról került az elkövetkező időkben újra és újra hosszabb-rövidebb kapcsolatba a szociáldemokráciával és a szocialista eszmékkel is. S a polgári radikalizmus eszméit kötötte össze nemzetélményével, magyarságtudatával, mely önelemzéseinek szüntelen és állandó témája volt.

Ady Váradon sokat és sokfélét olvasott. A róla szóló feljegyzések, visszaemlékezések többek között Voltaire, Rousseau, Schopenhauer, Spencer, Lassalle, Marx és Nietzsche nevét említik⁵. Talán nem átgondolt módszerességgel tanulmányozta őket, talán nem is az eredeti munkákat vette kezébe, hanem ismertető cikkeket, tanulmányokat olvasott róluk: tudása mindenképp hatalmas ismeretanyaggal bővült ezekben az években. Világképének alakulását tekintve nem lehet egyik vagy másik nevet megkülönböztető módon kiemelni olvasmányainak sokféleségéből, de publicisztikai írásainak és verseinek hangvételére, modulációjára figyelve igen. Ebből a szempontból Nietzsche költői prózanyelve érinthette legmélyebben. Nehéz eldönteni, sőt nem is lehet, hogy mennyi volt ebben a hatásnak nevezhető mozzanat (1901-től kezdve említi a német költő-bölcselőt) és mennyi az alkati rokonság. Ady kifejezőkészségének, nyelvi intonációjának átformálódása abba az irányba mutatott, amely a romantika mélyéről indulva Nietzschehez és rajta túl Stefan Georgéhez vezetett. A prózájában és verseiben oly sajátos „én”-hang megszólalásmódját bensőbb kapcsolat fűzte az európai irodalomnak ehhez a kontinuitásához, mint a francia szimbolizmusnak Baudelaire, Verlaine és Rimbaud nevével

⁴ Ady Endre összes prózai művei [a továbbiakban: ÖPM], IV. k. (s.a.r. Vezér Erzsébet), Bp., 1964, 86-106, 162 KOVALOVSKY Miklós (szerk.), *Emlékezések Ady Endréről*, II. k., Bp., 1974, 481-482, 773-774.

⁵ ADY Lajos *Ady Endre*, Bp., 1923, 86.

jellemezhető ágához, mellyel egyébként számos tematikai és poétikai részletegyezést mutatott ki a szakirodalom⁶.

Ezek az évek más tekintetben is fontosak voltak. Ady még 1902-ben kapcsolatba került a fővárosban szárnyát bontogató modern irodalmi szerveződésekkel, amikor Osvát Ernő elkérte *A Műhelyben* című, Váradon előadott színpadi jelenetének szövegét, és leköszölte első folyóiratában, a Magyar Génuszban. 1903-ban ismerkedett meg Brüll Adéllal, Lédával, 1904-ben Párizsban tartózkodott. Amikor 1905 januárjában hazatért, Budapestre költözött, és a Vészi József szerkesztésében megjelenő Budapesti Napló munkatársa lett. Roppant energiával vetette bele magát a munkába, csaknem ötven novellája és több mint kétszáz cikke, publicisztikai írása jelent meg abban az évben.

Az utóbbiak közül kettő különös figyelmet érdemel immár megérett és véglegessé formálódott ars poeticájának szempontjából. Művészi hitvallásának két egymásba fonódó körét fogalmazta meg bennük olyan módon, hogy az egyik kiemelése a másik rovására egész későbbi költészetének félreértéséhez és félremagyarázásához vezet. A két írás közül az egyik az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című hosszabb esszé volt, a másik egy rövid kis napilapjegyzet, *A fekete macska*. Ady a *Korvin-kódex*ben nemzeti programtervezetet adott közre, *A fekete macskával* pedig esztétikai alapvetését körvonalazta. Az első arról szólt, hogy a magyarság akkor tudott valami eredetit teremteni, ha mélyen belenézett Európába, mint a régi Erdély tette. Egyértelműen Európa felé kell fordulni, sugalmazta a programalkotó esszé, a Nyugat és Kelet között ide-oda úszkáló komp-ország helyett Nyugatra vezető hídnak kellene lenni. Nyugaton és Európán azonban nem a szabadversenyos kapitalizmust értette Ady, hanem kultúrateremtő, szellemi, erkölcsi princípiumot, miként a magyarság és a nemzet is szellemi, erkölcsi elv volt számára.

A fekete macska elvontabb kérdéseket vetett föl, s a művészet egyetemes és általános szerepéről szólt. A szenzibilitásról, a tapasztalás és érzékelés kiterjesztésének lehetőségéről és feladatáról. A festő új színeket talál ki és látni tanít, a költő addig nem érzett hangulatokat képes fölkelteni, a művészet által kitágul a megragadható világ. Az író, a festő létrehoz valamit, ami addig nem volt, de azután a létezők sorába kerül. „Minden művész ezt csinálja, s annyira művész, amennyire ez sikerül neki” – írta. Az ábrázolás-esztétikával szemben ebben a kis írásban kapott hangot nálunk először a modernség felé vezető teremtésesztétika.

E két írást az *Új Versek* prózai előhangjának, nyitányának is lehet tekinteni: a kötet legtöbb verse velük egy időben, 1905-ben született.

Az Új Versek

A kötet 1906 februárjában jelent meg. Az új színek és új érzések újfajta versmondatok, új szavak, új versszótár megalkotását kívánták tőle. Írt is erről később *A magyar Pimodán* (1908) című prózai vallomásában, s „muszájos koldusságnak” nevezte, hogy „kénytelen újat mondani”, vagyis új ígét, új szavakat kell keresnie. Mit jelentett ez a korabeli olvasóknak? Az lehetett első benyomásuk, hogy jött egy költő, aki egyszer csak más nyelven kezdett beszélni, mint azok, akik pusztán a két megszokott verses köznyelv egyikét próbálták individualizálni. A kötet versei nem keltettek jelentősnek mondható feltűnést, amikor egyenként megjelentek különböző lapokban, de így együtt, egy kötet fedélapjai közé zárva rendkívüli hatást váltottak ki. E verseskötet nyomán tűnt fel a magyar irodalomban először az a különös jelenség, hogy az olvasókat nem az osztotta két táborra, hogy tetszett-e nekik, amit olvastak, vagy nem tetszett, hanem az, hogy megértették-e.

⁶ Legutóbb: KARÁTSZON Endre, Baudelaire *ajándéka*, Pécs, 1994, 22–33.

Ortega írt arról, hogy a modern irodalom recepciójánál az esztétikai tapasztalatot megelőzi egy olyan értelmi-kognitív tapasztalás, amely korábban elhanyagolható volt⁷. A modern irodalom lényegében ott kezdődik, ahol az esztétikai tapasztalás elé egy olyan szövegsemantikai, jelentésbeli réteg kerül, melyet a közönség nagy része áttörhetetlen falnak érez. Ez a fal idővel magától lebontódik, ahogy az új irodalmi nyelv köznyelviesedik, s néhány évtized múltán már szinte rekonstruálhatatlanná válik, mit nem értett meg belőle legelső olvasóközönségük. Ám e folyamatos lebontódással egy időben a modernség egymást váltó újabb és újabb hullámai folyamatosan mindig újabb és újabb kognitív falat emelnek maguk köré, s ez a közönség túlnyomó többségét örökösen távol tartja saját idejének, saját korának irodalmától.

Az *Új Versek* (és a későbbi Ady-kötetek) körüli felháborodás is elsősorban a nem-értés felháborodása volt, s a konzervatív körök ezt próbálták lefordítani a nem-tetszés nyelvére, kiemelve azt a néhány mozzanatot, amit megérteni véltek: nemzetietlennek kiáltották ki Adyt, mert érezték, nincs elragadtatva a millennium utáni Magyarország szellemi és társadalmi állapótól, és erkölcstelennek bélyegezték, mert a szerelem-kifejezésben túlment a késő romantika megszokott témáin. Híveinek, rajongóinak egy része is megértés-mozzanatokat ragadott ki a versekből, és azok révén állt a költő mellé. Közvetlen esztétikai tapasztalásról csak az egyébként felületesen esztétizáló impresszionista kritika számolt be, mint Ignó, aki szépek merte nevezni a konvencionális nyelvértéssel fel nem foghatókat.

Ady ún. szimbolizmusának kezdettől fölvetődő és sok vitát kiváltó kérdése nem stílusirányzati, hanem elsősorban nyelvi kérdés volt. Ady nem volt szimbolista abban az értelemben, hogy ahhoz tartotta volna magát, amit Jean Moréas megfogalmazott a szimbolista kiáltványban. A szimbólumról és allegóriáról szóló, Goethétől Lukácson és Walter Benjaminon át máig terjedő esztétikai elméletek sem világítják meg az *Új Versek* értelmezési kálváriáját. A kötetben (és a további kötetekben is) felfokozott képszerűséggel lehetett találkozni, a különleges nyelvi vizualitás olyan elemeivel, amelyek általában jellemezték a századforduló és századelő premodernségét. Németh László írt arról, hogy Ady „vizuális tolvajnyelvet” beszélt verseiben⁸. Ez a vizuális tolvajnyelv olyan módon állt szimbólumokból, ahogy Peirce szemiotikája határozza meg a szimbólum mibenlétét.

Minden jel szimbólum, mely nem tartozik az indexjelek vagy ikonikus jelek osztályába, vagyis nincs a jelentő és a jelentett között sem fizikai kapcsolat, sem hasonlósági összefüggés. A szimbólum önkényes jelentéstulajdonítás egy jelnek (szónak, szókapcsolatnak stb.), mely önkényes jelentéstulajdonításban azonban megegyeznek a jelet használók. Ebben az értelemben minden szó szimbólum, s a szó jelentése a szó használati utasításával azonos. Az egyezményesen elfogadott használati utasítás a szöveggörnyezeti alkalmazásokra is kiterjed, a szavakat, szókapcsolatokat bizonyos megszokott környezetben használja a köznyelv, sőt körülhatárolódik egy-egy korszak irodalmi stílusnyelveiben is. Nem létezik merőben új nyelv, mert az nem közelíthető meg, a meg nem közelíthető jelrendszer pedig nem jelrendszer, mivel nincsen jel felhasználói lehetőség nélkül.

Az *Új Versek* nyelve sem ilyen formán volt új. Ady csak a késő romantika nálunk még mindig érvényben lévő szóhasználati és képteremtési egyezményeit mondta fel. Kiemelte a szavakat, szókapcsolatokat, képi vonatkozásokat megszokott környezetükből s az olvasó szempontjából heterogén módon helyezte el őket, amivel egy hosszú ideig uralkodó költői beszédmódhoz képest hapax legomenonokat hozott létre. Irodalmi utalások, bibliai hivatkozások, mondaelemek, mitológiai nevek, mesemotívumok alkalmazásakor sem a megszokott sémák szerint járt el. A bibliai Góg és Magóg mellé látszólag indokolatlanul odakerült a magyar történelemből

⁷ JOSÉ ORTEGA Y GASSET, *Korunk feladata*, Bp., 1944, 157–163.

⁸ NÉMETH LÁSZLÓ, *Két nemzedék*, Bp., 1970, 45.

ismerős Vazul, akinek énekes mivoltáról azonban nem hallott senki, a kapudöngetés pedig a korabeli olvasónak Botondot juttathatta eszébe. Ráadásul mindezek egyetlen személyre, a versben megszólaló költőre vonatkoztak.

Ez a versnyelv-alkotási szokatlanság volt az első tapasztalat, mellyel a korabeli olvasónak szembesülnie kellett. Ráadásul ezt a szokatlanságot és újszerűséget nem lehetett levezetni a megelőző két kötetből a folyamatos átmenet finom láncfűzésén keresztül. A kezdetben beilleszkedni akaró költő most – úgy tűnt fel – szinte egyik napról a másikra szembeszegült a versolvasók minden rétegének értelmezési beidegződéseivel. Ez még híveit, pártolóit és író társait is tanácstalanná tette. Homályos, ködös elképzelések keltek szárnyra, s valamilyen ősi, alapvető magyar nyelvjellegzetesség gejzírzerű kitörését látták e versekben. Babits 1909-ben arról írt, hogy a magyar költészet örök karaktere, „valami kifejezhetetlen, még leírhatatlan pattogás van meg ebben a nyelvben (...)”⁹. Barta János még évtizedekkel később, 1977-ben is különös archaikusságot érzett Ady szavaiban, s úgy vélte, hogy ebben az előzmények nélküli nyelvben csak egy elsüllyedt „etnikai változat” vetődhetett felszínre¹⁰. Az ilyen feltevések azonban minden alapot nélkülöztek.

A kötet élén a „Góg és Magóg fia vagyok én” kezdetű vers állt. Ady a *Vér és arany* és *A menekülő Élet* kivételével minden kötetében prologusszerűen kiemelt egy-egy verset, ezeket a szakirodalom vezérverseknek nevezte el. Jellegzetességeiket és típusaikat Schweitzer Pál írta le eddig legteljesebben¹¹. A *Góg és Magóg* az újszerűsége törekvő költészet ars poeticáját fogalmazta meg és a költő eltökélt szándékát, már-már messianikus, mártíriumos sorsvállalását fejezte ki, hangsúlyozva magyarságát, igazi nemzeti elköteleződését. A vers nyelvi eszközei, képi asszociációi szinte sűrítve tartalmazták mindazt, ami meglepte a korábbi költészet típusok olvasási módjához szokott közönséget. Ami akkor hirtelen támadt és önkényes alakulatnak látszott, arról a kutatások azóta kiderítették, hogyan jött létre: Ady versnyelvének kialakulását a motívumok azóta feltárt eredete világítja meg, legalábbis olyan mértékben, ahogy egy versbeszéd genezisének ki lehet nyomozni. Eszerint Ady e kötetében oly fordulatszerűnek mutatkozó és oly jellegzetes versnyelvének elemei elsősorban nem korábbi verseiben, hanem prózai írásaiban tűntek fel.

A megelőző években írott újságcikkeiben, publicisztikai írásaiban készülődött az a „vizuális tolvajnyelv”, amely a maga korában oly megrökönyödést keltett, és annyi találgatásra adott alkalmat. A képmolekulák elszórtan jelentek meg a prózai írásokban, mindig egy-egy bukkant fel belőlük színesítő elemként a gondolati összefüggés pontos magyarázatot adó szövegkörnyezetében. Így villant fel korábbi cikkekben a Góg és Magóg-hasonlat, a faldöngetés és csaknem az összes többi képi mozzanat: a Koczás Sándor szerkesztésében megjelent kritikai kiadás idevonatkozó kötete pontról pontra feltárja a versek imagizmusának és a publicisztikai írásoknak ezt a megvilágító összefüggését¹². A cikkekben fel-feltűnedező képi elemek, képi hatást keltő szavak és szókapcsolatok mintegy összetömrülve, együttesen jelentek meg az újabb versekben, és sűrítettségük ingerelte a korabeli olvasóközönséget.

Ady tudatos költő volt, s foglalkoztatta a versírás mechanizmusa. Vannak versei, melyeknek többszörös, ambiguis jelentésrétegei között a vers születése is megjelenik. Az *Új Versek* egyik

⁹ BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok* (s. a. r. BELIA György), Bp., 1978, I. k., 85.

¹⁰ BARTA János, *Évfordulók (Tanulmányok és megemlékezések)*, Bp., 1981, 165.

¹¹ SCHWEITZER Pál, *Ady vezérversei (Állomások a művészi önszemlélet alakulásának útján) = Tegnapi és holnapok árján* (szerk. LÁNG József), Bp., 1977, 71–105.

¹² *Ady Endre összes versei* [a továbbiakban: AEÖV], II. k. (s.a.r. KOCZÁS Sándor), Bp., 1988.

jellegadó újdonsága éppen az lehetett a maga idejében, hogy versek témájává tette az alkotásnak mint nehéz, gyötrelmes cselekvésnek az olvasóközönség előtt általában rejtve maradó diszpozícióját és benső folyamatát, a versgondolatok sorsát és viszonyát a költőhöz. E téma először az 1903-ban keletkezett *Elűzött a földemben* tűnt fel. Halász Előd szerint ilyen vers *A vár fehér asszonya*, *Búgnak a tárnák*, *A Mese meghalt*¹³. Más versek is tartoznak e témakörbe, a legismertebb ezek közül az 1906 őszén keletkezett és ezért már a *Vér és arany*ban szereplő *Özvegy legények tánca*, melyről Földessy Gyula írt részletes szövegelemzést¹⁴. E verseket többféleképpen lehet értelmezni, de egyik jelentéssíkjuk kétségtelenül magára az alkotóprocesszusra vonatkozik.

A versről szóló vers, az irodalomról szóló irodalom már a romantikában is meg-megjelent, de a 20. század irodalmának egyik leggyakoribb és legjellemzőbb témája lett. A korszak erős lélektani irányultságának megfelelően Ady úgy mutatta be az alkotásfolyamatot, mint ami a lélekben játszódik le: a vers születési helyeként a lelket jelölte meg, amely mint önálló komplexitás egyszersmind témája is a költészetnek.

A lelkem ódon, babonás vár,
Mohos, gögös és elhagyott

– írta *A vár fehér asszonyában*. Vagy ahogy a *Búgnak a tárnákban* fejezte ki: „Daloknak szent hegye: a lelkem (...)” A „lélek” a századelő kulcsfogalmai közé tartozott, egyike volt a leggyakrabban használt szavaknak, jelentéskörébe azonban sok minden beletartozhatott. Ady verseiben metaforikusan szerepelt, és a szubjektum egészére vonatkozott, érzéseivel, tapasztalataival és gondolataival együtt.

Ha nem konkrét hatásokat és nem olvasmányélményeket keresünk, hanem pusztán analógiával akarjuk megvilágítani a versekben előforduló lélekfogalom természetét, akkor azt lehet mondani, hogy a filozófiai pszichologizmusnak ahhoz az irányához hasonlított legjobban, amelyet Franz Brentano képviselt, és amely a korai szellemtörténetben Dilthey élményszegélyét is körülvette. Brentano azt mondta, hogy nem hallhatunk egy hangot anélkül, hogy tudatában ne lennénk nemcsak a hangnak, hanem egyszersmind a hang hallásának is. A hang hallása és a hang hallásának tudata egyetlen szétválaszthatatlan aktus. Az érzékelés, a lelki folyamat és a tudati folyamat egyetlen összetartozó komplexitás. Brentano már nem érzésállapotokról beszélt, mint a korábbi pozitivisták lélektan, hanem lelki aktusról, folyamatról, mely intencionált, mindig irányul valamire, függetlenül attól, hogy az a valami létezik-e a „valóságban” vagy sem. A lélekben magában van benne, létmódja ezért az inegzisztencia¹⁵. Az a lírai beszédmód, amelynek Adynál a konkrét megnyilatkozásait, roppant gazdagságát és sokféleségét egyetlen gyűjtőnévbe összefoglalva lélekbeszédnek nevezhetjük, egy ehhez hasonló, evvel analógiát mutató, differenciálatlan lelki-tudati reflektáláson alapult. És ahogy Meinong a tárgyelméletével, majd még élesebben Husserl a fenomenológiai redukció bevezetésével szakított a brentanói filozófiai pszichologizmussal, hogy csak az érzetek és érzésfolyamatok bizonytalanságától megtisztított tudatosságra alapozzanak, úgy fordult a lírai kísértézés is az objektívabbnak képzelte tudatköltészet felé. Részben ez hatotta át Babits törekvéseit.

Az *Új Versek* négy ciklusból állt, ez volt Ady első kötete, melyben megkomponált ciklusokba osztva közölte verseit. A versek többértelműek voltak, de valamely jelentéssíkjukat kiemelve

¹³ HALÁSZ Előd, *Nietzsche és Ady*, Szeged., 1995, 68–88.

¹⁴ FÖLDESSY Gyula, *Az Özvegy legények tánca = Ady múzeum*, szerk., DÓCZY Jenő és FÖLDESSY Gyula, Bp., é.n.[1924], I. k., 125–144.

¹⁵ John PASSMORE, *A Hundred Years of Philosophy*, London, 1957, 175–202; W. M. JOHNSTON, *The Austrian Mind*, Berkeley–Los Angeles–London, 1972, 290–307.

kerültek a megfelelő témacsoportba. Az elsőben a Léda-versek kaptak helyet (*Hunyhat a máglya, Vad szírttetőn állunk, Héja-nász az avaron* stb.), a másodikban azok, amelyek a költő helyzetét, főképp társadalmi szituáltságát fejtették ki, a harmadik a Párizs-élményről szólt, a negyedikbe pedig azok kerültek, melyek nem illettek az első három egyikébe sem, mégis mintegy megismételték és összefoglalták az előző három fő motívumait.

A két középső ciklus viszonylag kevesebb értelmezési gondot okozott a korabeli olvasóknak. E kettőben a magyar társadalmi, közéleti, kulturális viszonyokkal szemben olyan elégedetlenség szólalt meg (*A Hortobágy poétája, A Tisza-parton, A magyar Ugaron, A Gare de l'Est-en*), amelyet a konvencionális hangvételi versekhez szokott közönség is fel tudott fogni. Ha mélyebb rétegeikhez nem jutottak is el, kriticismusukat megértették, s ki-ki a maga meggyőződése szerint vagy hálátlannak, hazafiatlannak nevezte e versek szerzőjét, vagy éppen az óhajtott változtatások hírnökét látta meg benne.

Több nehézséget támasztott az első és a negyedik ciklus. Az ezekben szereplő verseket nem lehetett megközelíteni a késő romantikához szokott olvasási módszerekkel. Szerelem, küzdelem, vívódás, vágyakozás, félelem nem vonatkozott oly naivan és közvetlenül megnevezhető élethelyzetekre és reális tárgyakra, mint a kései romantikában, hanem a lélekről való beszéd olyan tárgyiassági szintjén és olyan érzelmi irányultságával formálódott meg, mint amit Brentano a filozófia nyelvén intencionált inegzisztenciának nevezett.

Ami a vers terében megjelent, az nem a közvetlen érzékelést idézte föl emlékként, nem is állapotszerű lelki tartalmakról számolt be, hanem az élményt mint lelki aktust, folyamatot alkotta újra. Kerülte a reflexivitást: a rendkívül erőteljes, színes, dinamikus képi kifejezés az olvasót az élményről való elmélkedés helyett mintegy belevetette magát az élménybe, vagy – s ez is jellemző volt alkotómódjára – kijelentésszerű, deklaratív mondatokkal vágta el a reflexió visszahajló íveit.

Én beszennyezlek. Én beszennyezlek
A leghavasabb, legszebb éjen:
Hiába kísértsz hófehéren.

(*Hiába kísértsz hófehéren*)

Én nem leszek a szürkék hegedőse,
Hajtson szentlélek vagy a korcsma gőze:
Röpülj, hajóm,
Én nem leszek a szürkék hegedőse.

(*Új Vizeken járok*).

A filológiai kutatások némelyik verse mögött pontosan meghatározható életrajzi eseményeket képesek megnevezni. A *Várnak reánk Délen* pl. olyan eseményekre utal, melyek akkor történtek, amikor 1904 őszén Adéllal a Riviérára utazott. A vers azonban nem *elbeszélte* az élményeket, hanem modellálva őket: nyelvi, muzikális transzpozíciójukat *teremtette meg*. Az ilyen versek mélyére nem az életrajzi adatokon, hanem a nyelven és a szavak zenéjén keresztül lehet csak belátni. Az ilyen versek nem a megszokott, hétköznapi „valósággal” való egybevetés révén szólíthatók meg: az élettények csak korlátozott mértékben segítik értelmezésük sokféle lehetőségének kibontakozását. Ezt inkább az az önmagyarázó rendszer segíti elő, amelyet a szóhasználatnak, a képszerűsítésnek, a sajátos metaforavilágnak, az egyéni ritmusképzésnek a versek sokaságában vissza-visszatérő elemei alkotnak.

A közvetlen benyomások gyakran publicisztikai írásokban, kisebb-nagyobb cikkekben öltöttek először formát, s a már megformált mondatok keltek új és új életre a novellákban és

versekben. Egyik újságjegyzetében például fölvetette, hogy Rodinnak, aki *Gondolkodójával* megalkotta a szellem emberének szép jelképét, meg kellene mintáznia ennek ellentétét, a pénz „borzalmas és megrendítő” figuráját is abban a világban, amelyben „nincs állandósága semminek, aminek pénzértéke nincs” (*A pénz esetei*, 1904). Ebből a gondolatból született meg a *Harc a Nagyúrral*, mely a pénzzel, a „disznófejű Nagyúrral” folytatott halálos küzdelemről szól, és amelyről Király István azt írta, hogy a reménytelenség verse, „de az embertől el nem fogadott reménytelenségé.”¹⁶ A pénz mint irgalmatlan „Nagyúr” feltűnt 1905-ben az *Ima Baál Istenhez* című versben, sőt már 1903-ban, a *Madame Mai* című novella „halálfejű nagyurat” emlegetett az üres, szellem nélküli hatalommal összefüggésben.

A lírának mint – Hegel szavával – a magába merülő szubjektivitásnak azon témái, melyeket a költészet koronként újraír, Ady verseiben legtöbbször csak egy egyénileg megalkotott intertextuális mezőben váltak értelmezhetőkké. Még amikor mitológiai történetekhez fordult, akkor is megtalálta a módját, hogy közismert szereplők kevésbé ismert epizódjaira utaljon. A pénz- és vagyonközpontú világ kritikájából önként adódott volna, hogy a Midász-mondának azt a változatát emelje versébe, melyből Ambrus Zoltán regényének alapmetaforája is származott. A kötet talán legszebb önmeghatározó versében, a *Midász király sarjában* mégsem ezt tette. Az akkor már konvencionálisnak ható epizód helyett a „számárfüles Midászt” idézte meg, aki az igazság kimondásáért vállalta azt, amit a legnehezebb elviselni, vállalta, hogy nevetségessé tegyék. Amikor ezt a Midászt választotta ősenek, akkor az írói, művészi hitvallásnak ahhoz a keserű, reményvesztett, illúziótlan vonalához csatlakozott, mely Watteau *Gilles*-jétől kezdődően Picasso *Harlekinjén* át Fellini *Gelsominájáig* a művészszeretet a clown alakjával jelképezve máig keserű, öngúnyszerű szembenállást fejez ki az emelkedettebb hangolású vátesz-hivatástudattal. Később a szerepek sokféleségének költői konstrukciójában ez utóbbi is meg-megjelent a költészetében, de már mindig belecsöppentett egy cseppet Midász szarkasztikus fájdalomából¹⁷.

A KIBONTAKOZÁS KÖTETEI

Az *Új Versek* 1906 elején jelent meg, a következő négy verseskötet mindig az adott esztendő végén, decemberben látott napvilágot. A *Vér és arany* 1907-ben, Az *Illés szekerén* 1908-ban, a *Szeretném, ha szeretnének* 1909-ben és A *Minden-Titkok versei* 1910-ben, bár a címdalon néha már a következő év dátuma szerepelt. E négy kötet összefüggő ívet alkot Ady költői pályáján, s az *Új Versekkel* együtt egy pályaszakaszt képez. Németh László vette észre, hogy e négy kötetben az *Új Versek* ciklusai osztódtak tovább, „mint egy terebélyes családfa”¹⁸. Az első háromban a ciklusok száma fokozatosan növekedett, a *Vér és aranyban* hat ciklus volt, Az *Illés szekerén*-ben hét, a *Szeretném, ha szeretnének*-ben kilenc. Ebben a kötetben jelentette be, hogy abbahagyja a versírást (*Most pedig elnémulunk*), majd A *Minden-Titkok verseinek* hat ciklusában mintegy összefoglalta addigi motívumait.

¹⁶ KIRÁLY István, *Ady Endre*, Bp., 1970, I. k., 392.

¹⁷ Itt helyesebb lenne a szövegattitűdöt, a kifejezési eszközt tekintve iróniáról beszélni. De mivel ebben a munkában az iróniát meghatározott filozófiai értelemben fogom később használni, szeretném elkerülni a szó kettős jelentésének keveredéséből következő félreérthetőséget. Ezért írok inkább gúnyról és szarkazmusról. Megjegyzem, az irónia az elmúlt egy-két évtizedben jóformán teljesen kiszorította a kritika és irodalomtörténet nyelvéből a gúnyt és az osztályába tartozó többi fogalmat, sőt kiszorította a humor és szatíra fogalmait is. Igazi divatszó lett belőle.

¹⁸ NÉMETH L., i. m., 53.

Vér és arany

A *Vér és arany* kötet címe és címadó verse arra az ellentétező, kétoszlatú értékrendszerre utalt, mely egész költészetét mélyen áthatotta, és a mélyből felszínre törve még a kötetformálás külsőleges szintjein is megmutatkozott. Szabó Dezső jogosan írta, hogy Ady „volt nálunk az első, aki megmutatta, hogy a szép, a művészet nem holdkóros múzsákból kicsurgó limonádé, hanem abból a vérből fakad, amit a pénz és a nő kitép a tragikus emberből.”¹⁹ Kettős küzdelem jellemezte a verseket: szerelem és gazdagság, költészet és prózai valóság, a szellem magasabb világa és a hétköznapi élet pragmatizmusa, múlt és jövő, élet és halál. A ciklusok is párosan egymásnak feleltek: 1-6, 2-3, 4-5. Az első (*A Halál rokona*) a halálról, az utolsó (*A Holnap elébe*) a jövőről szólt; a második (*A magyar Messiások*) a társadalmi szituáltságot idézte meg, a harmadik (*Az ősz Kaján*) a versért néha ijesztő démonokkal folytatott harcot; a negyedik (*Mi urunk: a Pénz*) a pénz gyilkos hatalmát, az ötödik (*A Léda arany-szobra*) a szerelmet mint költészetszükségletet mutatta be. A ciklusok és a bennük szereplő versek, sőt verseket építő szavak is mindig ellentétező pólusok között, dimenzióba állítva nyerték el értelmüket. Az arany a pénz-ciklus összefüggésében negatív értéket kapott, a következő ciklusban, a szerelem dimenziójában pozitívat, a holnapos ciklusban pedig arany dobogón állt a költő király trónja (*Így szólna a szóm*).

Az ellentétező, bipoláris rendszer örökös villódzása mégsem világítja meg tökéletesen a versek ciklusba sorolását. Néha különböző alaptartalmú ciklusokban hasonló versek tűntek fel: a fenn és lenn ellentéte, a kiválasztottság gondolata a pénz-ciklusban (*Havasok és Riviéra*) és a holnap-ciklusban (*A bélyeges sereg*). A kötetkompozíció csak akkor válik érthetővé, ha tekintetbe vesszük a vonatkozások szinte mindig jelen lévő végpontját is, ha tekintetbe vesszük, hogy a kibontakozás köteteiben tovább folytatódott a lélekbeszéd. Tovább folytatódott az a líra-diskurzus, mely ebben a pályaszakaszában oly sokszor egyetlen végső témába futott bele, abba, hogy kibeszélje a költészet egyszerre megfoghatatlan szellemi princípiumát és egyszerre konkrét, anyagszerű valóságát, a versek születését. A vizionáló képzelet megnevezett tárgyai, az „özvegy legények”, „rózsák”, „asszonyok”, „föltámadó holtak” stb. Az *Özvegy legények táncától a Fekete Hold éjszakáján* című dramatikus költeményig többértelműségük egyik síkján szinte mindig a dalokra, a megszületni készülő versekre vonatkoztak. A lírai szubjektum továbbra is önnön lelkében merült el, s úgy tett, mintha az alkotás titkos, mámoros, kínlódó, keserves avagy éppen győzedelmes pillanatai abban játszódának le, s nem a tudatában nyernének végső formát a versek.

A költészet újra és újra felbukkanó öntematizálása teszi érthetővé, hogy az első ciklus halál-verseinek többségében a halál nem a félelmes élet-megsemmisülés, hanem az ismeretlenben vezető felfedező út jelképe lett (*A ködbe-fült hajók*), összekapcsolódott az utazás képzeletével, mint Baudelaire-nél, s azok közé az örök ihletforrások közé tartozott, mellyel szemben megterem a költészet. Egyszer vágyott halál volt, öngyilkos képzelgés (*Halál a síneken*), máskor úgy jelent meg a sorok között, mint aminek pusztá érintésére vagy pusztá gondolatára megszépülnek és felfénylenek az élet apró, észrevétlen eseményei (*Párisban járt az Ősz*). A vers néha a sors sötét tónusú, komor, baljós várhatóságát tömörítette szokatlan képbe (*A fekete zongora*), vagy a gyász hangulatát modellálta a szavak zenéjével (*Sírni, sírni, sírni*), mások érzelmi regiszterük révén nosztalgiát ébresztő, meleg gordonkahangon szólaltak meg (*Az anyám és én, Elillant évek szőlőhegyén, A Halál rokona*).

A *magyar Messiások* ciklus az *Új Versek* társadalmi verseit folytatta még kritikusabban, sőt néha már forradalmas hangon (*Fölszállott a páva*). A ciklus legérdekesebb verse az *Egy csúf rontás*, amelyről Schöppflin Aladár azt állította, hogy Ady egyetlen önkritikus költeménye

¹⁹ SZABÓ Dezső, *Ady* (Gondolkodó magyarok, szerk. SZIGETHY Gábor), Bp., 1982, 43.

(„Jaj, hányszor csupán krisztuskodok / S minden ígém kenetesen terül szét.”), a társadalmi szituáltságot a költészetre vonatkoztatta vissza²⁰. A társadalmi gátakat, a múlt visszahúzó erejét mint a bátor, újszerű költészet kibontakozását gátló tényezőket fogalmazta meg, s evvel a társadalmi kritikát is a költészet öntematizálása mentén fejezte ki. Ebben a versében hangzott fel először az a panasz, hogy nem képes kifejezni, amit kifejezni szeretne, nem találja a megfelelő szavakat („Pedig a szó nekem ópium”), ez volt az első verse, mely a nyelvet mint a felhasználójától különvált, önálló, független közeget említette. Az egész modern magyar költészetben ez volt az első ilyen vers.

Az *ős Kaján*-ciklusban ugyancsak feltűnt a költészet öntematizálása, ebben kaptak helyet a költészetért vívott élet-halál küzdelemről szóló versek. Itt jelent meg az igazi halál, a félelmes halál: a csönd (*Jó Csönd-herceg előtt*). A csönd Ady számára még a költői elnémulás jelképe volt, nem a súlyos, talán éppen legsúlyosabb mondanivalók kifejezője, mint a század későbbi költészetében. A költészet megszólalásra kényszerítő hatalomként öltött testet a versekben, s e kényszerítő hatalom mitikussá növesztett alakját nevezte el „ős Kajánnak”. Ő kényszerítette vissza újra és újra az önrontó, gyilkos életmódra, ő hajtotta a mámor és ital rabságába.

Nem tudni, mennyiben és hogyan járult hozzá Ady betegsége, mámorekeső, italozó életmódja szófüzésének, képformálásának alakulásához. A *magyar Pimodán* című prózai vallomásaiban, melynek pedig témái közé tartozott, mindössze néhány sort írt erről. Bizonyosnak inkább csak az irodalmi áthallások mutatkoznak. A romantika vetette föl a mámor öntudatlan pillanataiban megihletődő művész alakját, egyike volt ez a romantikus művészpózoknak. Az egész 19. századot átjárta ez a póz, s meglehetősen népszerűsége tett szert. A kábítószeres hatásáról beszámoló olyan konfessziók, mint De Quincey-é és később Baudelaire-é, egyszerre fejezték ki az ehhez a fölvetett magatartáshoz tartozást és a vele való szakítást. Ady idetartozó írásai is kettős természetűek: felhangzik bennük a művész társadalmi különletéről, az alkotás titkos, rejtelmes lelki folyamatáról szóló romantikus mítosz (amit a közönség egy része nemcsak elhitt, de el is várt), és felhangzik bennük a szakítás óhaja. Sőt a mitizáló „ős Kaján” szomszédságában ott állt a *Sárban veszett hó*, az életigenlés és a ködoszlató valóságsszeretet nagy verse:

Óh, szép a Semmi, de jobb a valóság.
Jobb a sár, mint a köd s mint köd-kertben
A rózsák.

A kötet végén aztán ez a földszagú valóság-világ s vele egy másik régi költőszerep, a horatiusi-berzsenyi „középszer” is egyszerre került a nosztalgia hullámhosszán meghitt közelségbe és az enyhe szarkazmus hangján diszkrét távolságba a költőtől (*Álom egy Méhesről*).

Az Illés szekerén

Az *Illés szekerén* című kötetben folytatódott az ellentétező értékszerkezet kép- és motívumteremtő munkája: igen és nem, fehér és fekete egyszerre volt jelen ugyanavval kapcsolatban a ciklusok szerkezetében. Ady tudatosan helyezte előtérbe a lírai nézőpontváltásnak a magyar költészetben addig szokatlan módszerét, vagyis annak megvallását, hogy a dolgok megítélése a szemléletformától függ:

Száz alakban, százképpen látlak,
Látlak Ruthnak és Delilának,

(*Ruth és Delila*)

²⁰ SCHÖPFLIN Aladár, Ady, Bp., 1945, 84.

Földessy *A Nincsen himnuszával* kapcsolatban („A Tél hevítő hőség / Piros virág a Bánat / S barna-bús a Dicsőség”) Hegelt idézte, aki arról írt, hogy „ami az egyik világérzékelésben édes, az a másikban savanyú, ami amabban fekete, ebben fehér. Ami az egyiknél a mágneses északi sark, az a másiknál déli sark.”²¹ E líraalakító szemléletben közrejátszott az ebben a korban még nagy szerepet betöltő pozitivista-impresszionista relativizmus, valamint Nietzsche-nek az értékek átértékelésére felhívó filozófiája is.

Király István érzékenyen figyel fel arra, hogy jelentékeny különbségek vannak azok között a kötetek között, melyeket itt Németh László nyomán a kibontakozás köteteinek nevezünk.²² Az *Új Versek* és a *Vér és arany* szorosan összetartoznak, s a következő három kötet mellett, hogy további változatokat közölt az addig fölvetett motívumokra, eltérő jellegzetességeket is mutatott. Király az 1908-ig terjedő szakaszt az érzelmi forradalmiság korszakának tartotta, 1908 és 1912 között pedig a kétséggyőződésű forradalmiságról beszélt. Ő Lukács György kései esztétikájának mérőójával dolgozva egy csaknem egyenes fejlődési vonalat kívánt kimutatni, mely feltevése szerint a premodern irányokat magába ölelő kezdeti esztéta-magatartástól a nemzetét féltő társadalmi forradalmár olyan típusú költészetéig vezetett, melyet a lukácsi nembeliség fogalmával lehet a legpontosabban leírni. Ez a mindenáron érvényesített világképelemzés bizonyos mozzanatok minden korábbinál élesebben kinagyított és láthatóbbá tett, másokat viszont szinte észrevétlenné kicsinyített. Így történt, hogy a *Vér és arany* és *Az Illés szekerén* közé átalakulási korszakhatárt húzott, viszont kevesebb jelentőséget tulajdonított azoknak a poétikai különbségeknek, melyek *A Minden-Titkok versei* és a rákövetkező két kötet között tűntek fel.

Az Illés szekerén már néhány tematikai vonásban is különbözött az előző kötettől. Nem alkotott külön ciklust benne az arany-motívum, sőt mindössze egy vers szólt kifejezetten a pénzről és gazdagságról (*A Rothschildék palotája*), a folytatólágosan közölt Léda-versek mellett viszont feltűnt egy új ciklus az ártó, rossz szerelemről (*Halálvirág: a Csók*), melynek motívumait egy, a versekkel egy időben keletkezett novellája foglalta össze és magyarázta meg (*Mihályi Rozália csókja*). További és már mélyebb átrendeződésről tanúskodó tartalmi különbség volt, hogy elmaradt az állandó öntematizálás: mintha megszűnt volna a versről szóló vers és a költészetéről szóló költészet, vagy legalábbis áttételesebbé, látensebbé vált. Mintha a versek színterét, a lelket már nemcsak maga a költészet töltötte volna be, hanem a magába merülő szubjektivitás érzékenyebben és közvetlenebb módon kívánt volna válaszolni a külvilág ingereire. A legjelentősebb tartalmi különbséget azonban az istenes versek megjelenése okozta.

A vallásosság megújhodása a romantika első korszakáig, Chateaubriand *A kereszténység szelleme* című könyvéig nyúlik vissza, s hullámozó rajzolatot követve áttört az egész 19. századon, váltakozó szerencsével harcolva a pozitívizmussal és a pozitívizmus nagy gyűjtőmedencéjéből önállósuló különféle szcientista, vallásellenes ideológiákkal és világnézeti áramlatokkal. A 19. század második felétől kezdve a 20. század elejéig a konvertita irodalom különösen erőteljes volt Franciaországban, ide tartozott többek között Baudelaire, Verlaine, Bourget, Huysmans, Jammes, Mercier, Péguy. De az újvallásosság, a hitkeresés áthatotta a protestáns Észak-Európát (már Kierkegaard-tól kezdődően) és a pravoszláv Oroszországot is, Tolsztojt, Szolovjovot, Sesztovot: írók, költők, bölcselők fordultak a lélek benső meggyőződésével vagy éppen kétségek között vívódva a valláshoz, a hitbeliség gondolkodásformáihoz, s a transzcendentálistól vártak választ és megoldást arra, amit az evilágiság immanenciájában

²¹ FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai*, Bp., 1949, 82.

²² Király periodizációja: 1905–1908, 1908–1912, 1912–1914, 1914–1918. Vö. KIRÁLY, *Ady Endre*, i. m., 7.

nem leltek meg. Ady is ebbe a sorba tartozott. Egyszerre hatott rá Nietzsche keresztényellenessége és az európai újjavallásosság, mint ahogy korábbi köteteiben is ellentétes pólusok között szikráztatta ki verseit.

A kötet címe és élére helyezett címadó verse nagyszerű romantikus pátosszal fejezte ki a szellemi ember messianikus elhivatottságát és fagyos magárahagyatottságát, fájdalmas egyedüllétét. A ciklusok úgy helyezkedtek el, mint kitörési pontok a jeges magány falán. A magyarság mint magába olvasztó közösség? Társadalmi küzdelem? Szociális felháborodás? Szerelem? De elsőnek Istent szólította meg: az első ciklusban az istenes verseket közölte.

Vatai László írt arról, hogy a modern ember szeretné megtartani az életben a vallás különleges érzését, misztikus hangulatát, de a tanokat, az eszmei hátteret el akarja tüntetni²³. Ady nem a vallás misztikus hangulatát hajszolta költői ihletforrás céljából, hanem a bizonyosság és kételkedés ellentétei között hullámzó lélekkel kereste a megnyugvást, a végérvényes választ. A kételkedés nem azonos a tagadással és elutasítással, hanem kínzó, paradox helyzet, amelyből ki kell mozdulni valahogy. „Te vagy ma a legvalóbb Nem-Vagy” – írta e paradox helyzetről (*Szeress engem, Istenem*), s időről időre, újra és újra elérkezett a rátalálás egy-egy nagy pillanatához. „Szivemben már őt megtaláltam” – írta a ciklus nyitó versében („*Ádám, hol vagy?*”), vagy másutt: „Az Isten van valamiként: / Minden Gondolatnak alján” (*Az Isten balján*). Egyik legszebb versében megragadta a találkozás lelki helyzetét is:

Mikor elhagytak,
Mikor a lelkem roskadozva vittem,
Csöndesen és váratlanul
Átölelt az Isten.

(*Az Úr érkezése*)

Ady istenes verseiben föl-fölhangzott a küzdelem hangja, de ő nem Istennel küzdött, mint Balassi, aki kérte, könyörögte, követelte a segítséget, hanem Istenért küzdött: a bizonyosság megnyugvásiért. Ezért is helyesebb istenes verseknek nevezni idetartozó verseit és nem vallásos verseknek. Nem valamely vallás tételeivel fonódtak össze ezek a versek, hanem Istennel, akivel nem vallási tételek odavezető útján, hanem közvetlenül akart kapcsolatba lépni. Ebből eredt e versek oly gyakori titkos-rejtelmes misztikumuk, különös légköre. A nagy misztikusok is mindig azt vallották, hogy közvetlen bejárásuk van Istenhez, nincs szükségük tételes vallásra és kíváltképp nincs szükségük egyházra. Az egyház hatalmát még a korabeli neokatólikusok egy része is elutasította, mint Charles Péguy, aki egyszerre volt hívő és szocialista, egyszerre hirdette a katolicizmust és állt szemben a francia egyházzal. Ady ugyancsak hangot adott egyházellenességének, nagyváradi korszakában még fogházbüntetést is szenvedett *Egy kis séta* című publicisztikai írásáért.

Istenes verseiben távol állt a tételes vallástól. Protestantizmusa inkább csak megvallott hagyományként szerepelt verseiben, büszkén, dacosan emlegette, hogy kálvinista papok ivadéka, a Biblia nyelve át- meg átjárta egész költészetét, de istenkeresésében nem támaszkodott a keresztény vallási tételekre. Vatai a századforduló táján Európa-szerte elterjedt vallásos ateizmussal szemben, mely nem Istent kereste, csak a vallás légkörébe élte bele magát, Ady pozícióját szekularizált teológiának nevezte el. Isten Ady számára megtalálható valóság volt, de a vallási tételeket a mondák és mesék képteremtő világába utalta. Isten a ciklus elején fehér fényben jelent meg előtte, a végén a fekete képzetét keltő, sötét „egyetlen és borzalmas Isten”-nek nevezte, közben „borzalmas cethal”-nak hívta, de fehér és fekete között villózva a kétségtelen valóságot kereste benne. A halál urának tartotta, vagyis az élet szubsztanciájának:

²³ VATAI László, *Az Isten szárnyetege*, Washington, 1963, 212-213.

„Derít rátok s örül az Isten, / Ha így szóltok: éljen az Élet” (*A vidám Isten*). Krisztus és a megváltás egész misztériuma azonban csak monda, mese, szimbólum, költői anyag volt számára. Vallotta Isten létezését, de nem vallotta a megváltás valóságát²⁴.

Döbbenetes erővel szólította meg Istent, de Krisztus csak legendák hőse maradt a verseiben. Vatai evvel kapcsolatban azt írta, hogy Ady Krisztus helyett maga akart megváltó lenni²⁵. Dogmatikai szempontból ezt blaszfémianak lehetne nevezni, de a költészet felől megmagyarázható volt. Ady romantikából örökölt szerepeinek egyikéhez tartozott a költő-messias szerepe. A költőnek s általában a szellem kiválasztott embereinek messianikus küldetést tulajdonított: ha nem is kozmikus teljességben, de egy kisebb, megnevezhető körben. Ezért beszélt „magyar Messiásokról” már előző köteteiben. Ady az írásnak, a költői szónak tulajdonított megváltó szerepet, s kételkedő pillanataiban ebben rendült meg bizalma. A megváltást és az utána következő megnyugvást kereste, sőt paradox módon üzte, hajszolta a társadalmi küzdelem, a szociális háborgás vagy éppen a szerelem költői birtokbavétele révén, s ettől kezdve Isten jelenvalóságának megfogalmazása által is. Ezek téje mind a költészetben belül mutatkozott meg. A költészet szerepébe transzponált megváltás az áhított, de soha el nem ért egyetlen lehetséges önmegváltás is volt számára. Az istenes versek tehát ugyanúgy a költészet önmagára vonatkoztatott belső terében mozogtak, mint a megelőző kötetek különféle témacsoportjai. Nem tűnt el a megelőző köteteket oly jellegzetesen átható öntematizálás, hanem továbbfolytatódott, s a költői nyelv által teremtett metaforikus mezőben az istenes versek egyik értelemlehetőségét képezte. Az *Illés szekerén*-kötet tematikai újdonsága ezért egyszersmind e pályaszakasz kontinuitására világít rá.

A versek öntematizálása azonban nem élettelen intellektualizmushoz és nem elvont szépségkultuszhoz vezetett Ady költészetében, hanem a líra belső terébe vont páratlan életteliséghez. Az életteliség nem azt jelenti, hogy kifejezte a mások által már érzékelt és megismert világot, hanem éppen ellenkezőleg, azt jelenti, hogy az érzelmek és tudati ráébredések újabb és újabb mozzanataival ismertette meg ekkor már egyre növekvő olvasótáborát. A versértés nem a ráismerés mechanizmusa révén ment végbe, hanem valami még nem érzékelt és nem feldolgozott befogadása által, ahogy *A fekete macska* című kisesszéjében korábban már programszerűen írt erről. Az olvasó szenzibilitását megnövelő befogadást a versek poétikai rétegei által kiváltott hatás tette és teszi azóta is lehetővé: az életteliség tehát a versekre oly jellemző versnyelvi többértelműség különös megvalósulásának esztétikai tapasztalatán keresztül érvényesül.

Az *Új Versek* után következő kötetekben egyre nyilvánvalóbb lett a versek többértelműségének természete. A szüntelen vibráló értékelvű ellentétezesek (élet és halál; a költészet megváltó hatalma és gyilkos, önrontó életmódra kényszerítő ereje; önfeledt mámor és kegyetlen szerelmi harc; a szellem magasrendű világa és a hétköznapi pragmatizmusa; magyarságvállalás és a konkrét állapotok elutasítása stb.) a képalkotás ugyancsak állandó ambiguitásain törnek át. William Empson tipológiáját felhasználva azt lehet mondani, hogy a versek mindig alternatív jelentéstartományokat kínálnak fel, bármelyiket választva végig lehet elemezni őket, de a kiválasztott szempont érvényesítésekor a következő ciklusokban vagy gyakran még ugyanabban a ciklusban is a szempont elvetésére felhívó ellentmondásba ütközik az elemző²⁶. Az egyes versek alternatív többértelműsége a kontradiktórius többértelműség nagyobb szerkezeti egységeiben helyezkedik el. Ez okozza Ady kötetének oly rejtelmes kaleidoszkópszerűségét. S ez okozza a nem szűnő szellemi izgalmat, melyet a megjelenésük óta eltelt annyi évtized múltán is kiváltanak.

²⁴ I. m., 223.

²⁵ I. m., 227.

²⁶ William EMPSON, *Seven Types of Ambiguity*, Edinburgh, 1961., 133-154, 176-191.

A következő két kötetet ugyancsak a többértelmű képfolyamok alatt futó ellentétező érték-szerkezetek jellemezték, s a kompozíció egésze továbbra is kontradiktórus elemeket foglalt magában.

Szeretném, ha szeretnének

Az Ady-versek öntematizálása nem a századforduló Európa-szerte jól ismert esztétizmusából eredt, hanem a romantika mélyéről származó művészi megváltás-akarat és megváltódás-vágy ösztönzésével mutatott inkább rokonságot. A lélek örökösén magáról beszélt, mégis megpróbált kifelé fordulva a világra irányulni. Ennek a kísérletnek volt nagy, drámai erejű kötete a *Szeretném, ha szeretnének*. A benne közreadott versek 1908 decembere és 1909 decembere között keletkeztek, életének addigi legkomorabb, legkegyetlenebb, leghajszoltabb esztendejében. Verseit, megelőző kötetait egyébként is értetlenül fogadta a nemzeti klasszicizmus szellemében nevelődött közönség, de most még külön konzervatív támadások célpontja lett abban a vitában, mely 1908 őszétől kezdve hónapokon keresztül morajlott a Holnap-antológia körül. Ráadásul ő is szerencsétlenül foglalt állást a viták egyik furcsa fénytörést mutató pillanatában, s felülve Herczeg Ferenc álnok hívásának, az Új Idők hasábjain belemart a holnaposok fiatal csapatába, akik az ő nevét tűzték zászlóra (*A Duk-duk affér*). A vesszőfutások közepette örömmel ragadta meg a baráti kezét, melyet Révész Béla nyújtott feléje, amikor megszervezte a Népszava irodalmi mellékletét, s 1907-től kezdve számos versét közölte a szociáldemokraták lapjában. Most innen is ki akarták akolbólítani, Csizmadia Sándor személyében a költészet helyett a szürke propagandairodalmat pártoló lapos doktrinérség támadt ellene. Nemhiába érezte magát Ady abban az évben üzött vadnak:

Mióta itt futok,
Nyugtot nem engednek,
Tavasszal kergetnek,
Ősszel is kergetnek.

Én vagyok a vadjuk,
Kivánatos vadjuk,
Utánam iramul
Iramjuk, szimatjuk.

(*Hosszú az erdő*)

Az üzöttség hívta ki a felfokozott szeretetehséget, mely megadta a kötet alaphangját, már a leghíresebb versei közé tartozó címadó vers vezérversként való kiemelése által is. A szeretetehségben, a megmutatkozás-vágyban („Akarom, hogy szeressetek, / Akarom, tisztán lássatok”) (*Akarom: tisztán lássatok*) viszont már a lélek belső teréből kifelé forduló „én” szólalt meg. A kötet az azonosulás keresésének és a magányosság valóságának ellentétére épült mint szerkezetteremtő bipolaritásra.

Az első ciklus magyarság-versei a nemzetnek mint az együvé tartozás tudat- és érzésközösségének és vele a történelmi múltnak a hívó erejét, feladatosztó etikáját szólaltatták meg:

Hol álm-pipák ős füstje kavargott,
Szivig és csontig vinni kell a harcot.

(*Harcos Gyulai Pál*)

A küzdő, harcos, céllal élő ember nemzettudata kapott hangot bennük. A megelőző kötetben megjelent *Dózsa György lakomáján* című vers után most ebben a ciklusban folytatódott az a kuruc versekre emlékeztető hang, mely már intonációjával is a megalkuvás és a gyáva kis

kompromisszumok elutasítását fejezte ki, s következő köteteiben egyre nagyobb szerephez jutott. A záróciklus viszont ellentétképpen ismét a magány és egyedüllét lélekábráit rajzolta, visszatért benne a halál-motívum, eluralkodott rajta az elmúlás-hangulat. A korábbi kötetekben is már föl-föltünedezett keserűség és szarkazms itt minden megelőzőnél nagyobb teret kapott, amikor támadóira vagy éppen kéretlen pártolóinak nyűgére utalt (*Kezdenek nyakukba venni*). A kötetzáró versben pedig – a nyitóvers ellentétéképp („Szeretném magam megmutatni”) – az elhallgatást, azt a csöndet választotta, mely verseiben addig az igazi halál, a teljes elmúlás szinonimája volt (*Most pedig elnémulunk*).

Az első és az utolsó ciklus tehát egymásra felelt, a közöttük elhelyezkedő hét ciklus pedig hullámvonalszerűen vetette föl az élet és a lét értelmére mondható igen és nem motívumait. A *Két szent vitorlás* Léda-versei az egymást megtartó „bús szerelem” csöndes erejét hirdették (*Milánó dómja előtt*), a rákövetkező ciklus, *A vén komornyik* a rossz lét, az önmagát is elhagyó „én” verseit hozta. A *harcunkat megharcoltuk* a támadásokban megsebzett lélek dacos válaszát vágta ellenfelei szemébe:

Tűz nélkül is majd tüzelek,
Engem nem olt ki semmi, semmi.

(*Égő tűzben dideregve*)

Az ötödik ciklus, *A Hágár oltára* a Léda-versek ellenpárja volt, a tiszta vágy, a mesés-romantikus szerelem és a Strindberg vagy Otto Weininger nő-felfogásához hasonló hangütésű versek, sőt sorok váltogatták benne egymást:

Leköpöm és csókolom őket,
Ők: a semmiség és a világ.

A Jövendő fehérei a jövő evilági megváltását ígérő osztályhoz, a munkássághoz fordult (*Küldöm a frigy-ládát, Álmodik a Nyomor, Proletár fiú verse*), az itt szereplő versek legtöbbje eredetileg a Népszavában látott napvilágot. A következő ciklus színtere a város helyett a falu lett, a nyitott jövő után a szegénység zárt reménytelensége jelent meg benne (*Az öreg Kúnné, A hatalmas Tél*). A nyolcadik ciklus pedig mintha erre a kilátástalan kisvilágra válaszolt volna az előző kötetben elkezdődött istenes versek folytatásával.

Ebben a kötetében fogalmazta meg a maga számára is annak a világhangulatnak a lényegét, melyben élt, s mely a mindennapjait éppúgy körülvette, mint a versteremtés kivételesnek mutatózó óráit. A *Kocsi-út az éjszakában* című versében írta le a premodern korszak alapérzését kifejező híres sort, hogy „Minden Egész eltörött”. Nietzsche-től kezdődően járta át ez a tapasztalat az európai filozófiát és művészetet. De míg Nietzsche még úgy vélte, hogy csak a rosszul működő művészetben jelenik meg részekre szakadozottan az, ami valójában ép és egész, a századfordulótól kezdve már egyre inkább a világ és a társadalom számlájára írták az egész részekre szakadozását. Hofmannsthal a *Lord Chandos levelében* pedig még szélesebb körben, az emberi léttel mélyen összefonódó nyelv képességeinek megrendülésével hozta kapcsolatba azt a rossz érzést keltő jelenséget, hogy minden részeire bomlott előtte. De a premodern korszaknak ez a különös és riasztó világérzése még nem járt együtt az egészelvű világfelfogás megrendülésével. Az írók és bölcselek még azt képelték, hogy a válság csak időleges vagy tüneti, s a széttört részek még összeilleszthetők. A premodern irodalom az Egésznek a művészi-esztétikai újratерemtését vállalta ars poeticájában, miként a romantika.

Az „Egész” nem volt Ady szavajárása, főnévként s nagy kezdőbetűvel ekkor írta le először. Annál gyakrabban szerepelt verseiben a „minden”: már első köteteitől kezdve. Itt pedig mint mennyiségielző – paradox módon – az „Egész”-t kevesebbé tette a mindenséget betöltő egyetlen egésznél. Inkább azt jelentette, hogy minden egyes egész, a világot tehát nem egyetlen és oszthatatlan egészként tételezte, hanem ép és egész részek halmazaként. A vers panaszszava

arra vonatkozott, hogy a szemlélet és értelem számára korábban körülhatárolt egészként megjelenő részek töredezték szét, bomlottak fel, az alkotóelemek váltak felismerhetetlenné. Ez a töredezettség, fragmentumosság, felismerhetetlenség mint lényegi tapasztalat húzódott meg Ady ellentétező vers-, ciklus- és kötetszerkesztés-módjában. Az imagizmus, a felfokozott képi látás pedig az alkotóelemek távolra szakadt szilánkjainak összekapcsolását, egyé varázsolását, újra megismerhetővé tételét szolgálta a nyelv hatáskörében.

Ez a törekvés vetette a verseit legmesszebb az impresszionizmustól. Az impresszionista költő, mint a korai Kosztolányi, tobzódott a részekre töredezett egészek apró üvegdarabjaiban, hiszen a kis darabkák a fénytörés ezer színében csillogtak, s így a fragmentumosság világtapasztalata bőségesen kielégítette szenzuális kísérletezéseinek empirikus szomjúságát. Dehogy kívánta volna a részeknek az ő számára oly csodás gazdagságát fölszámolni valami távolinak, áttekinthetetlennek, sőt metafizikainak mutakozó egész kedvéért. Mi sem állt tőle távolabb, mint a rekonstrukciónak a romantikusokat idéző szándéka. Az impresszionista nemcsak jól érezte magát a részek között, de az objektivitás és ésszerűség megsértésének tekintett minden törekvést, ami a festészetben a valór, a megvilágítási érték, az irodalomban pedig az azt modelláló nyelvi szín- és hangzásmatéria fölé kívánt emelkedni.

Ady képteremtő eljárásai viszont alapvetően rekonstrukciós jellegűek voltak: a helyreállítás és újrateremtés inkább csak sejtelemszerű, mint végiggondoltan tudatos óhaja hívta életre a talányosnak mutakozó szimbólumokat, és vezetett a képteremtésnek ahhoz a módozatához, mely a különálló szimbólumokat is egyre nagyobb és homogénebb egységekbe igyekezett szervezni. A pszichológia freudi forradalmának, a tudatalatti lelki világ felfedezésének idején még a hétköznapi beszédtemákban is előtérbe került az álom és az álmjelentés. Később Jung az álombeli képek mítoszi összefüggéseire irányította rá a figyelmet. Nincs adat arra, hogy Ady megismerkedett volna a mélylélektani nézetekkel, de nem is volt szüksége rá: az álmunkához hasonló víziós képek alapmintáit megtalálhatta már a Bibliában is a *Dániel könyvétől* János *Apokalypsis*áig. Képi kifejezés, látomás és mítosz összekapcsolódhatott egymással versalkotó processzusában bibliai alapműveltségének ösztönzésére is. Balázs Béla 1919-ben arról értekezett, hogy Ady nemcsak szimbólumokat teremtett, hanem mítoszokat is alkotott²⁷.

A hasonlat, metafora, szimbólum, mitologikus kép a naiv, közvetlen, tárgyias szemlélettől való eloldódás fokozatait is jelentette. Ugyancsak Balázs Béla írt erről *A hasonlat metafizikája* című tanulmányában²⁸. A tárgyias tapasztalás számára a dolgok mással egybe nem vethető, külön-külön létezőként mutakoznak be. A hasonlattól a mitologikus képig vezető fokozatos eltávolodás során ezek a különvalóságot, rész-létet mutató dolgok egyre nagyobb egységekbe szerveződnek a nyelvi szemlélet terében. Ady verseiben tehát szembekerült egymással a világérzékelés és a költői világteremtés. Megpróbált győzedelmeskedni azon a tapasztalaton, amely azt mondatta vele, hogy „minden Egész eltörött”, s a romantikából örökölt szerepek szerint a költészet megbízatásának tekintette a felbomlott egészek helyreállítását. Nem kinyilatkoztatásszerűen, hanem a versek mélyén, az imagista kellékekben, a képalkotás módozataiban indította el a fokozatos rekonstrukciót. Költészettani szempontból e képalkotási fokozatokban a szimbólum és a mitologikus kép között mutakozott a legnagyobb különbség. A mitologikus kép ugyanis mindig tartalmazott narratív elemet, amire a szimbólumnál még nem okvetlen volt szükség. Az álom, a vízió és a jelenés is elbeszélésszerű formát kellett hogy öltönn.

²⁷ BALÁZS Béla, *Ady Endre mitológiája* = „Mindenki újakra készül”, szerk., JÓZSEF Farkas Bp., 1967, IV. k., 669.

²⁸ Nyugat, 1919, I., 404–414.

A lírába bevitt narrációnak azonban Adynál más eredetforrása is lehetett. A 19. század második felét át- meg átható románcos költészet ugyancsak felhasznált narratív elemeket. A románcosság, miként Németh G. Béla írt erről tanulmányaiban, az élettragikum feloldásának kísérlete: a költők érzékelték az élet tragikus vonásait, de érzelmes-retorikus módon megpróbálták elsimítani őket. Ady kötetében még itt, a kibontakozás korszakában is meg-megjelent a románcos felhang. A *Kató a misén* négy négysoros szakaszában kis románcos történetet beszélt el. A versek fő sodra azonban a románcostól a tragikus felé vezetett, s ez a képalkotásban is megmutatkozott. A látomásos, víziós képsorok a feloldást már távolabbra helyezték, és kétesebbé tették. A *Hóvár-bércek alatt* című vers öntematizáló módon a költői fantázia teremtő erejét érzékeltette egy álomszerű jelenetsorban, de az életproblémák érzelmi feloldása helyett e teremtő erő elapadásának, összeomlásának baljós eshetőségét is fölillantotta a mesés-víziós képek közt. A mitologikus képalkotás még elvontabb messzeségbe, már kozmikus távolságba vetítette az elveszett szemlélet- és értelem-egészek visszateremtésének lehetőségét. Megőrződött benne a romantikus költészetszerep, de a lehető legmesszebb került a románcos közvetlen tragikum-feloldástól. Az *elátkozott vitorla* négy kis szakasza érzékletes példája lehet ennek a képalkotásnak. A szélvitorla látványa fokozatos jelképi tartalommal bővülve mítoszi jelenséggé válik a vers végére, és a költői létet jelképező sorstörténet kapcsolódik hozzá. Az éppen csak jelzésszerűen felrémelő történet azonban teljes egészében, miként a mítoszok – és felolddatlanul tragikus, mint az igazi, nagy drámák.

A Minden-Titkok versei

A kibontakozás korszakát lezáró kötet, *A Minden-Titkok versei* összefoglalta a megelőző kötetek legfontosabb témacsoportjait, a témamegjelölő címmel ellátott ciklusok (*Az Isten Titkai*, *A Szerelem Titkai*, *A Szomorúság Titkai*, *A Magyarság Titkai*, *A Dicsőség Titkai*, *Az Élet-Halál Titkai*) végigjárták a korábban fölmerült tematikus egységeket. A *márciusi Naphoz* forradalmas hangjának kivételével az egész kötet a küzdelmekbe belefáradt költő szomorú, keserű, lemondó szavait fogalmazta meg. Vereségtudat uralkodott rajta, s a kilátástalanság hangulatát sugározta minden ciklusban. Arról beszélt, hogy elnémul, félreáll, abbahagyja a harcot, megoldást csak a halál hozhat, vagy utolsó reményként talán az erőszakolt hit-akaratba kapaszkodhat:

Hiszek hitetlenül Istenben,
Mert hinni akarok,

(*Hiszek hitetlenül Istenben*)

A legkülső tematikai szinten ez a kötet a bénító kiábrándultság, a szellemi fegyverletétel kötete volt, témáin úgy nézett végig még egyszer, mint ahogy a legyőzött hadvezér tart szemlét vert seregén. A záróvers olyan volt, mintha az *Új Vizeken járok* rezignáltan búcsúzó ellenversét írta volna meg:

Régi, gyors hajóm ide int még,
De elhagyom az élet mindjét,
Megyünk
S utunkra a feledést hintsék.

(*A tűnődés csolnakján*).

A mélyebb rétegekben azonban folytatódott, ami a korábbi kötetekben kezdődött, sőt költészettanilag új vonások merültek fel. Ebben a kötetben került középpontba a „minden” fogalma és nyert különös értelmet egy másik fogalommal, a „titok”-kal összefüggésben. A kötet ambiguis címében a „minden” lehetett egyszerű szinonimája az „összes”-nek, de a kötő-

jeles szókapcsolat inkább arra vallott, hogy a főnévi értelemben használt „minden”-re vonatkozó titkokat jelenti. Ez a „minden” pedig a valamikor ép, de akkor már szilánkjaira hullott szemléleti-érzékelési „egész”-ek halmazát jelölte Ady szótárában. E halmaz sérült, szilánkos alkotóelemei körül kristályosodtak ki a kötet ciklusai.

A „titok” ugyancsak régi szava volt Adynak, de most egyre körülhatároltabb jelentés kapcsolódott hozzá. A „titok” egybefonódott a „minden”-nel, a halállal és Istennel. A kötet élén egy mindössze négysoros prolóógus állt, mely egy hosszabb és Ady életében nyomtatásban nem is közreadott vers első szakaszát idézte:

Bajvívás volt itt: az ifjú Minden
Keresztüldöfte Titok-dárdával
Az én szivemben a Halál szivét,
Ám él a szivem és él az Isten.

A halál, mint a korábbi kötetekben, nem a fizikai megsemmisülést jelentette, hanem a költői megsemmisülést, az elnémulást. A „Minden” ezt győzte le a „Titok-dárdával”, mint Szent György a sárkányt.

A „titok” egyike volt a filozófiai szempontból legmélyebb értelmű szavaknak, melyek Ady verseiben költőileg dinamizálódtak. A titok névhelyettesítő szó, annak a nevét helyettesíti, ami el van rejtve és amit fel kellene fedni. E szerint az elképzelés szerint a dolgok lényege rejtőzködő természetű, különös mögöttes zónát alkot, amögött van, amit érzékelünk, tapasztalunk. Ady nem a szimbolizáló képalkotás, hanem ennek a kulcsfogalomnak, a titoknak a révén került benső rokonságba a szimbolizmussal: a szimbolizmust is átjáró metafizikus gondolkodás rokonította igazán a szimbolistákkal. Vagyis az a gondolat, hogy a dolgok lényege transzcendens, tapasztalaton túli, és megfejtésre, megragadásra vár. A megfejtésre váró összes titoknak, a teljes halmaznak, más szóval a „mindennek” mint „Egésznek” a birtokában csak Isten van, de részleteit a költő is birtokba veheti. S e birtokbavételhez van szükség arra, hogy a versnyelv képi terében rekonstruálódjanak legalább a részek széttört darabjai.

E gondolat éppen abban a kötetben került előtérbe, mely a költői eszközök terén a korábbiaknál feltűnően kevesebbet használt fel a szimbolizmusra jellemző kelléktárból. Vezér Erzsébet hívta fel a figyelmet arra, hogy e kötetben már megjelentek olyan versek, melyekben a „harsány-patetikus deklamáló stílus helyére fokozatosan halkabb, egyszerűbb, dísztelenebb, elmélyültebb kifejezési forma lépett”, hangváltás készülődött, mely oldottabb, kötetlenebb verselést hozott, még a szabad vers formája is közelbe került²⁹. A *Minden-Titkok versei* egyszerre foglalta össze a korábbi kötetek jellegzetességeit és kezdeményezett benső átalakulást a versek poétikai övezeteiben. A tobzódó metaforák, elúszó, álomszerű jelenetsorok, a mítoszokat modelláló képalkotó mód mellett meg-megjelent egy másfajta formaigény is. A legszebb versek között még ott állt az olyan mitizáló vers, mint *A rém-mesék uhuja*, mely látomásos, víziós képsorával Edgar Poe-ra is emlékeztetett, de ezek mellett feltűntek másfajta versek, melyek mintha lejjebb csavarták volna az imagizmus lángját, s csendesebb hangon, egyszerűbb nyelven szólaltak meg. Az *Életem apadó erének* éppen letisztult egyszerűségében oly megejtő, sugallatosan szép dallamíve vagy a *Nagy sírkertet mérünk* szinte eszköztelen és mégis drámai nyelve a későbbi kötetek felé mutatott.

²⁹ VEZÉR Erzsébet, *Ady Endre élete és pályája*, Bp., 1997, 238.

A KÖZÉPSŐ KORSZAK

Három kötet tartozik ebbe a korszakba, *A menekülő Élet* 1912 februárjának elején jelent meg, *A magunk szerelme* 1913 márciusában, a *Ki látott engem?* pedig 1914 februárjában látott napvilágot. Egy-egy év lázas ütemben készült verstermését tartalmazták ezek is, mint a korábbiak, de összeállításukat és ciklusbeosztásukat Ady rábízta Földessy Gyulára. Földessy középiskolai tanár volt akkor, Ady rajongó híve, talán ő tudott legtöbbet a verseiről, s igyekezett a korábbi kötetek szellemében elvégezni a szerkesztői munkát. A három kötet közül az elsőnek és utolsónak még a címét is ő javasolta Adynak³⁰.

A menekülő Élet

Földessy a korábbi verseskötetvek belső szerkezetét imitálva állította össze a rábízott köteteket. *A menekülő Élet* az 1911-ben írott verseket hat ciklusba sorolva foglalta egybe. Földessy nem emelt ki prologust, „vezérverset” a kötet élére, s a hat ciklus a már szinte megszokott – mint Németh László írta: „rovatszerűvé” vált – témacsoportokat tartalmazta. Az év verseiben a szerkezetteremtő alapvető bipolaritás az izoláció-unió szavával jelölhető értékdimenzió mentén volt föllelhető. A teljes magára maradástól, a feloldhatatlan elszigetelődéstől való félelem és az odatartozás, beolvadás, egyesülés iránti vágyakozás két szélső pólusán kristályosodtak ki a versek. A nyitó és záró ciklus ezt a lelki alapállapotot intonálta, a köztük lévő négy tematikus ciklus pedig az alapállapot okát fogalmazta meg, és a feloldás lehetőségét kereste a szerelemben, Istennél, az irodalmi harcok terepén, s a nemzethez, a magyarsághoz fűződő sorsélményt átélve. A kötet körkörös értékszerkezetű volt, az egymás után következő ciklusok mentén nem történt előrehaladás, a fölvetett aggodalmak újra és újra előkerültek, az utolsó ciklus utolsó verse ugyanahhoz a keserű és kétes önbiztató szóhoz jutott vissza, ahonnan az első ciklus első verse elindult.

E kötetben jelentek meg az utolsó Léda-versek, s mind között is éppen a legszebb, az *Áldásadás a vonaton*, ez a még nem elbocsátó, de már búcsúzó vers. E kötetben még külön ciklust alkottak az istenes versek, melyek hangregisztere a komor ószövetségi parafrázistól (*Dühödt, halálos harcban*) a hálaadó énekig terjedt (*Köszönöm, köszönöm, köszönöm*). A következő három kötetben nem szerepel majd önálló ciklusként ez a témacsoport, s csak az 1918-as kötetben tér vissza.

A kötet tematikai-hangulati zérópontja a tökéletes magány megvallása volt. „Téged elhagyott már minden, minden” – szólította meg önmagát (*Én, szegény Magam*). A keserűséget még fokozni lehetett szarkasztikus lemondással:

Csók, pénz, hit, bűn, nem várok rátok,
De nem várok már magamra sem.

(*A szűz Pilátus*)

Vagy fokozni lehetett az ettől a lírától oly idegen tárgyias személytelenség bejelentésével:

Óh, én magamból kiszállok
S úgy nézem ezt a hajszát,
Mint Rembrandt nézte rajzát

(*A menekülő Élet*)

³⁰ FÖLDESSY, i. m., 131.

A kötet ellenkező hangulati végleteként fellobbant a nem szűnő vitalitás és életszeretet, mindjárt a kötet elején:

Aki él, az mind, mind örüljön,
Mert az élet mindenkinek
Kivételes, szent örömmül jön.

(*Köszönet az életért*)

Ez szólalt meg a záróversben is:
Óh, életem,
Be nagyon és ragaszkodva szeretlek,

(*Óh, életek élete*).

A lelkes, retorikus sorok sem ígértek könnyű feloldást, önbiztató erőfeszítésük inkább a helyzet súlyosságára vallott. Ezúttal még az öntematizálás, a költészet szellemébe, a mesébe való visszavonulás is a vereséges menekülés tragikus – és tragikusan szép – gesztusát idézte fel (*Az Óperenciás tengeren*). Az esztétista költő arra vágyott volna, hogy elszakadjon a való élettől, és „elnyeljek a mesék”, belesimuljon a szépség birodalmába. De ebben a kötetben egy másfajta költői szerep uralkodott. Ennek szerzői utasításai az életet és a valóságot a költészet fölé emelték, s a cselekvő részvételt tették meg az etikus magatartás normájává. Egyszersmind azt hirdették, hogy ez a magatartás nem teljesülhet a külső akadályozó tényezők miatt, az izoláció mind teljesebbé válik, s a valóság helyett mégiscsak virtualitások maradnak a költői élet számára: a nemzet és a történelmi múlt, mint szellemi princípium, ahogy megjelenik a magyarság-versekben, vagy az európai kultúra öröksége, ahogy a különös szépségű *Nyárdélutáni Hold Rómában* beszélt róla. A művészet szépségteremtő beteljesülése fordított esztétizmusként, vereség gyanánt, kényszerű megalkuvás látszatát keltve, rejtekező büszkeséggel szólalt csak meg ebben az összefüggésben: „S ha a Lehetetlent nem tudtuk lebírní, / Volt egy szent szándékunk: gyönyörüket írni” (*Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*).

A magunk szerelme

A következő kötet, *A magunk szerelme* élén ismét prológuus állt, s e prológuus azt hirdette, hogy költői érdeklődésének két igazi témája van, a politika és a szerelem. E Petőfire emlékeztető témamegjelölés gesztusértékűen jelezte a romantikában kialakult költői szerepekhez való hűséget, s jelezte a hagyomány folytatódását. Az első ciklus már címével is (*A visszahozott zászló*) a tisztultabb, szebb eszmékhez való visszatérés pátoaszát sugározta, tematikai és tartalmi szinten nem újat kezdésről, hanem újakezdésről beszélt. A válságos, kilátástalan helyzetet – melynek a versek terében megteremtett légkörével találkozott az olvasó a megelőző kötetekben – most avval próbálta legyűrní, hogy visszatért ifjúkorának harcos, küzdőszellemű ideáljaihoz. Mint a ciklus Zilahon keletkezett címadó versében írta: „Lelkem a kor Gusztáv Adolfja”. Ennek jegyében fordult minden korábbinál határozottabban a politikai élet akkor feltorlóó eseményei felé. A fennálló rendet forradalmas hangon elutasító versek a záróciklusban foglaltak helyet, mintegy felnyitva a kötetet a jövőnek, szabadon hagyva annak, ami majd elérkezik.

E kötet szerkezete nem körkörös rajzolatot mutatott, s kiút-kísérletek próbái után nem tért vissza reménytelen magamegadással a kiindulóponthoz, hanem egy nagyszabású perspektíva, ha nem is bizonyosságának, de lehetőségének emelkedett, retorikus megfogalmazásával fejeződött be: „S az Ember istenként talpára áll” (*Megállt a Sors*). Lukács György 1909-ben *Az Illés szekerén*ről írva a forradalom nélküli magyar forradalmárok poétájának nevezte Adyt.

Most mintha az események is átforrósodtak volna: 1912 lázongó hangulatú megmozdulások, nagy tüntetések, kormányválság és késhegyig menő parlamenti csatározások éve volt, az ország robbanásig feszült. Ady érzékeny idegekkel figyelte az egyszerre vészterhes és reményteli eseményeket. Az év során szinte naplószerűen írott politikai, társadalmi versei a kötet *Szent Lélek karavánja* című záróciklusában kaptak helyet: *Rohanunk a forradalomba, Új, tavaszi sereg-szemle, A Tűz csiholója*. Ady itt nevezte Tisza Istvánt „bujtó, új, kan Bátori Erzsébet”-nek (*Rengj csak, Föld*), itt átkozta meg lángoló szavakkal: „Fráter, gyermekeidben bűnhődöl” (*Enyhe, újévi átok*).

Ezek a versek az iskolai oktatás és az irodalomtörténeti elemzések középpontjában álltak hosszú ideig. Mellettük kevesebb szó esett a ciklusnak azokról a verseiről, melyek Ady antimilitarista, pacifista hitvallását fogalmazták meg (*A mezőhegyesi háború*), s az első balkáni háború évében a közelgő világháborúra figyelmeztettek (*Mi kacagunk utoljára*). Pedig a verseiből kirajzolódó politikai arcképhez legalább olyan fontos vonásokkal járul hozzá a magyar költészetben elsőnek megfogalmazott békeóhaj és háborúellenesség, mint az, hogy szavaival a változásokat akár forradalom árán is kikényszerítő társadalmi akarat mellé állt.

Ebben a kötetben jelent meg az *Elbocsátó, szép üzenet*. Először a Nyugat 1912. május 16-i száma közölte. Egy kilenc évig tartó szakasz zárult le Ady életében evvel a verssel, a Lédakapcsolat nagy, ösztönző erejű, szenvedélyes érzelmekkel és marcangoló harcokkal teli időszaka ért véget. Bölöni György azt írta, hogy „Ady önmagát tépte ki a múltból. Nemcsak Lédától vált el, de felszabadult az egész régi élettől, ami kötötte”³¹. Később Király István is, egy 1971-ben, a monográfiája mellett írt tanulmányában világnézeti változásként értelmezte a verset. Ady szerint sem egyszerűen Lédával szakított ebben a versben, hanem egy olyan kapcsolattal, amely a kicsinyes, partikuláris létet jelentette. „Ahogy egykor Faust – írta Király – a Margit kívánta kicsiny, zárt világban: Ady sem maradhatott a Léda-szerelem, a vívódó szerelem kötő rabságában”³².

A Léda-szerelem azonban nemcsak kötő rabság volt, amelytől el kellett magát tépnie. A Léda-szerelem, ahogy a versekben megteremtette magát, merőben újfajta hangot hozott a magyar költészetbe: Ady sok mindenben őrizte és folytatta a romantikus költői szerepek különféle magatartásformáit, de a Léda-versekben éppen nem romantikus módon nyilatkozott meg. Addigi költészetének legfőbb tematikus újdonságai közé tartozott a férfi–nő kapcsolat olyan részleteinek feltárása, melyekről a tradicionális költészet hallgatott. A magyar szerelmi líra a barokk udvarlás szép szavaitól, a rokokó finom érzelmességén át a késő romantikáig, Balassitól, Amadé Lászlótól, Csokonaitól és Kisfaludy Sándortól kezdve Vörösmartyn át Petőfiig és a századvég lírájáig már jól ismert hűrokon játszott. A boldogtalan szerelem, a szerelmi vágy, a viszonzatlanság panasza vagy éppen a boldog beteljesülés, a harmonikus együttlét megénekelésén túl mindamellett, ami addig előfordult a magyar szerelmi lírában, Ady sok másról is beszélt, amiről addig nem beszéltek. A kitárulkozó merész őszinteség szavával szólt a szerelmi harcról, az egymást felsebző küzdelemlről, a másokban megvalósuló önkeresésről. Tépett, hajszolt, zaklatott szerelemlről, szerelmi önzésről. A 20. század új, fájdalmas tapasztalatát szólaltatta meg, amikor arról írt ezekben a versekben, hogy már a szerelem sem lehet élet-megváltás, már a legkisebb emberi közösség, két ember intim, benső viszonya sem lehet harmonikusan kiegyensúlyozott. A Léda-versek éppen a legmodernebb versei közé tartoztak. Az igazság az, hogy a végső szakítás után következő esztendőkből, a társkeresés éveiben, majd a Csinszka-korszakban nagyon szép, poétikus, de hagyományosabb, konvencionálisabb szerelmi verseket írt, mint a Léda-szerelem idején. A Léda-versekben megnyilatkozó modern

³¹ BÖLÖNI György, *Az igazi Ady*, Bp., 1955, 234.

³² KIRÁLY István, *Az Elbocsátó, szép üzenet*, Vigilia, 1971, 4. sz., 237.

szerelem-felfogásnak ha nem is folytatója, de legközelebbi rokona Szabó Lőrinc lett majd a későbbi évtizedek folyamán.

A kötetben középponti szerepet töltött be a „Magam”-motívum. A kötet címe nem két embernek a világgal szemben egymást támogató, összebújó szerelmét jelentette, hanem a magára hagyatkozó individuum önszeretetét, a személyes „én” főszerepét a költészet egész játéktérében. E motívum figyelemfelhívó szóhasználatként már az előző kötetben megjelent:

Szeretlek halálos szerelemmel,
Te hű, te jó, te boldogtalan,
Te elhagyott, te szép, béna ember,
Te: Én, szegény Magam.

(*Én, szegény Magam*)

De eredetét tekintve még korábbi volt. Nem a szó, de a szót kereső gondolat már 1904-ben körvonalazódott a *Midász király sariájában* a létige egyes szám első személyének erőteljes hangsúlyával („Vagyok királya, vagyok büszke hőse”), az *Új Versek* prologusában a sor végére vetett és ritmikailag kiemelt személyes névmással („Góg és Magóg fia vagyok én”), a *Vér és aranyban* olyan verskijelentésekkel, mint az „Én magamért vagyok s magamnak” (*Beszélgetés egy szekfűvel*) vagy az ilyenekkel:

Csigás hajam,
Fényes hajam, barna hajam
Lobog a szélben.
Rohanok, rohanok
Fekete paripán,
Én, ifju isten,

(*Absolon boldog szégyene*).

Efelé mutatott a személyes névmás nagy kezdőbetűvel írása, ami a sok nagybetűs szó mellett nem volt jellemző az ortográfiájára, de a *Szeretném, ha szeretnének* kötetben mégis előfordult: „Lehet-e, lehet-e, / Hogy jön még ájult tűz-nyár, / Bukó-csillagos éjek / S hogy én, Én, már ne éljek?” (*Aki helyemre áll*).

A „Magam”-motívum a líraalkotás szemléletmódját tekintve volt fontos tényező. Látszólag ellenpólusát képezte a „Minden”-nek, valójában az archimedesi pontja volt, ahonnan – e szemlélet szerint – a világ megragadható, a „titok” felfejthető. A romantikában oly teremtő szerepet játszó személyes „én” újraéledésének, újbóli fellobbbanásának ideje volt a századforduló és századelő. Európa-szerte előbányászták a könyvespolcok mélyéről Stirnert, különféle zsenielméletek hatották át a szellemi életet, széles körben hatott Gabriel Tarde, aki szerint a Taine értelmében vett „faj” a kiválóak, a zsenik által teremtett eszméket utánozza és hasonítja át magába. A „Magam”-motívum még Barrès „culte du Moi”-jával is mutatott analógiát, noha publicisztikájában Ady mindig negatív jelzők kíséretében írta le Barrès nevét. Legfőbbképp azonban Nietzsche mutatott a szóhasználat.

Nincs más, csak amit akarok
.....
Mit helyeslek, csak az igaz
S amit kedvelek, az a jó,
Dajkamese-vagyon a másé
S csak az én birtokom való.

(*A megunt csatazaj*).

Nietzsche fogalmazott így az *Ecce homo*-ban: „Licht wird alles, was ich fasse, / Kohle alles, was ich lasse” („Fény lesz mind, amihez érek, / szén, amiből már nem kérek” – Szabó Lőrinc ford.).

A költő-személy mint közvetlenül megnyilatkozó teremtő génusz ugyancsak a romantikában gyökerező szerepek közé tartozott. Ez a vallott és hirdetett szerep vezette Ady költészetének egyik alapvető jellegzetességéhez, a versek monológyszerű természetéhez. Erre a jellegzetességre Sík Sándor figyelt fel elsőnek. Arról írt, hogy a versek alapformája a monológ, s többnyire konstatáló mondatokból állnak. Ady egész költészete tulajdonképpen egy szakadatlan önvallomás, szüntelen, fáradhatatlan színezése, tökéletesítése egy önarcképnek. A versek legtöbbször első személyűek, s még akkor is a költőről szólnak, amikor tárgyuk, önmagában véve, egészen külsőnek, harmadik személyűnek látszik³³. Sík Sándor megfigyelését avval kell kiegészíteni, hogy a versekben megszólaló lírai alany olyan szerephelyzetekben mutatkozott meg, amelyek éppen arra hívták fel a figyelmet, hogy az indulati tartalom mögött álló személy magával a költővel azonos. A verseket alkotó legfontosabb szerep éppen az volt, hogy úgy tett, hogy elhitesse, ő maga, személyes mivoltában jelenik meg a sorok között. Az egymásba átfolyó monológok sorát néha dialógusok szakították meg a drámaiság fokozása végett, de a dialógusokban, megszólító versekben is már a *Beszélgetés egy szekfűvel* óta legtöbbször ő maga beszélt, vagy mint Sík Sándor írta, magamagát választotta ketté és lett a párbeszéd kettős alanya (*Köszöntő az Életre, A ló kérdez*)³⁴.

Ez a közvetlen személyességre irányuló versalkotó szándék kötötte leginkább Ady verseit a romantikus hagyományhoz. A személyesség és a tárgyi-érzéki közvetlenség a romantika idején valósult meg utoljára az európai költészetben, s a romantika felbomlásával lassan ez is eltűnt, felbomlott és megsemmisült. A hangsúlyozott személyesség, a lírai „én” távolság nélküli megnyilatkozása egy alapvetően romantikus ideál restaurálásának kísérlete volt Adynál. A versekben megjelenő lírai „én” mégsem a romantikus személyiségeszményt alkotta újra, nem az egycentrumú, egyetlen, immanens lényeg kifejező „én” szólalt meg bennük, hanem ennél már újabb, modernebb versszemélyiség lett. Ő volt az első költő, aki ráérezett a modern személyiség-felfogás lényegére: az „én” örökös átváltozásban lévő, próteuszi mivoltára.

A romantikus személyiségkultusz a személyiség-felfogások örökös hullámlásában csak egy közbülső állomást alkotott. Az individuum integritásával szemben Hume óta szkeptikus volt a filozófia, s ez a szkepszis koronként más és más arculatot öltve tűnt fel. A romantika felbomlását követő impresszionizmus mögött olyan bölcséleti nézetek fogalmazódtak meg, mint Ernst Maché, aki tagadta az én állandóságát, és arról írt, hogy az ént az állandóan változó érzetek, ahogy ő nevezte: elemek alkotják, s ezek nem teremtenek semmiféle pszichikus egységet³⁵. Az Ady-versekben megjelenő személyiség-pluralitásnak azonban nem volt köze ehhez az impresszionizmus kibontakozásához kapcsolódó elmülethez. Az Ady-versekben nem az érzéki benyomások szüntelen változásai bontották fel az „én” romantikusan tételezett állandó és változatlan lényegét, hanem a vállalt és a versekben megteremtődött szerepek hívtak életre mindig más és más arcot mutató szubjektumot. S ezek nem időben egymás után léteztek, mint a szenzuális pillanatnyiságok, hanem egyszerre és egymás mellett voltak jelen.

Ezért Ady verseit ebből a szempontból inkább a szerepelméletek alapján lehet megközelíteni és leírni. Ismeretes, hogy Horváth János már Petőfi-monográfiájában felhasználta a költői szerep fogalmát, de ő a szerepet még szembeállította az „őszinte” és „igazi” énnel³⁶. A modern

³³ SÍK Sándor, *Gárdonyi, Ady, Prohászka* Bp., 1928, 200–202

³⁴ I. m., 214–215.

³⁵ NYÍRI Kristóf *A Monarchia szellemi életéről*, Bp., 1980, 93.

³⁶ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., 1926 [második kiadás], 43.

szerepelméletek nem ismernek ilyen megkülönböztetést: ezek szerint a személyiség nem akkor nyilvánul meg, amikor leveti a szerepek öltözkét, a személyiség éppen a szerepekben és a szerepek betöltése által bontakozik ki. Az Ady-versek szubjektuma is a szerepek sokféleségében és egy-egy szerepen belül is annak többféle teljesítmódjában teremődött meg. A szerepek valóságos életviszonylatokat fejeztek ki, a múlthoz, a jelenhez, az elképzelt jövőhöz való viszonyítás helyzeteit ölelték fel, s mint ilyenek nemhogy meghatározták, de megteremtették lírai kimondhatóságuk vers-szubjektumait. Ezek a vers-szubjektumok pedig – mivel a szerepek viszonylatok dimenzióiban alakultak ki – nem egyszerűen „én”-formát, hanem látens módon „én és...”-formát öltöttek (én és a költészet, én és a világ stb.)

A változó és többféle vers-szubjektum növelte meg a kötetszerkezet és a ciklusrend jelentőségét. Ady, azt lehetne mondani, „kötetköltő” volt. Kötetei mindig nagyobb feltűnést keltettek, mint az év során elszórtan megjelenő versei: megszerkesztve más fénybe is kerültek, mint folyóirat- vagy napilapbeli megjelenésük alkalmából. A tematikus összeállítású ciklusok azok szerint a helyzetek, líraképző szituációk szerint alakultak ki, amelyekben a szerepfelhívások megszólaltak: ezért különösen fontos a verseket kötetekben való elhelyezkedésük rendjében is elemezni. A ciklusokba kerülő verseket tehát az ellentéző motívumok mélyén munkáló szerepfelfogások rendezték egybe: a dekadens (a betegség, a halál, a rossz szerelem motívumai); az új, modern esztéta; az ősi, régi, folytató; a vátesz; a nemzetőrző; a radikális; a plebejus; a hívó, hitkereső, Istenhez menekvő; az antifeminista férfi a szerelemben; a szeretetre, együttérésre, harmóniára vágyó ember; a szerepvállalás kényszerének szerepe (a „muszáj Herkules”-motívum) stb. Már a kibontakozás korszakának kötetiben kinyílt a szerepek teljes színeképe, a középső korszakban nem bővült tovább, az utolsó korszak utolsó két évében viszont jelentősen lecsökkent, redukálódott, de ami megmaradt belőle, az minden korábnál forróbb, égetőbb fénnel világított.

Ady szemléleti korszakváltás határán dolgozott, egyes versgondolatok még a lezáruló múlthoz kötődtek, mások a megnyíló jövőhöz kapcsolódtak. A romantikus vonások közé tartozott a büszke hivalkodás avval, hogy birtokában van annak a nézőpontnak, ahonnan mindent pontosan be lehet látni. A romantikán túli irodalom éppen annak szomorú felismerésével kezdődött, hogy a világ átláthatóságának ez a biztonsága elveszett, vagy talán soha nem is létezett. Evvel az új felismeréssel szemben Ady még így írt:

Tetszett sorsomnak amarra fordulni,
Honnan jól látszik minden, ami van,
Minden, ami volt s minden, ami vár,

(*A veszélyek Istene*)

De korát meghaladóan modern vonás volt, hogy ugyanakkor ezt a mindent felfogó „én”-t állandó átváltozásokban láttatta:

Ki száz alakban százszor volt szabad
S minden arcához öltött más mezt,

(*Száz hűségű hűség*)

A romantikától megörökölt hagyomány még arról tanúskodott, hogy amit személyiségnek neveznek, az lelki tulajdonságok és megszerzett világnézeti sajátosságok zárt egysége, önmagában kerek egész, és lényegét tekintve állandónak mondható. A századelő új lélektani irányzatai a zárt egészként feltételezett személyiséget már rétegzettnek láttatták: belső küzdelmet mutattak be az ösztönök és a szocializáció között. De – szemben a filozófiai szenualizmus – nem mondtak le arról, hogy az „én”-t egy valamilyen lényeg megtestesítő teljeségnek tekintsék. S ha ez a lényeg felismerhetetlenné vált vagy elveszett, akkor azt tűzték ki feladatnak, hogy kielemezzék és helyreállítsák. A „Magam”-motívum át- meg átszötte Ady

költészetét. Nem volt költőnk a századelőn, aki a versalkotó „én”-nek nagyobb jelentőséget tulajdonított volna nála. Nem volt költőnk, aki sajátyszerűbb és felismerhetőbb nyelven szólalt volna meg, mint ő. Verseinek egyéni hangja, jellegzetes ritmikája, sajátos belső zenei köre mögött ha valakinél, nála igazán feltehető volt egy szuverenitásban zárt egészlet képező alkotóegység. Mégis ő ismerte fel elsőnek a személyiség, az individuum belső sokféleségét, ellentétes elemeket hordozó és azokat nem kiegyenlítő, nem egységesítő mivoltát, mely az életet átszövő szerepszerűségek sűrű hálózatában ölt formát.

Ki volt a versekben megszólaló Ady? A bibliai Góg és Magóg fia, a görög Midász utóda? A pogány magyar Vazul leszármazottja, Ond vezér unokája? Muszáj Herkules, Magyar Messiás? Mesebeli János, a Halál rokona? Ki volt az őse, Barla diák, a kálvinista családi rokonság? Hol volt lelki gyökere, Érmindszenten? Zilahon? Váradon? Párizsban? Büszke úr volt? Vérteli demokrata? Lelki otthona a szépség hétköznapi megvető birodalmában volt? Vagy a társadalmi harcok forrongó terepén? A falusi szegénységet pártolta? A városi proletariátust? Köteteinek ellentétes szerkezete, az egyik versben mondott igen és a másikban mondott nem arra vallott, hogy mindez együtt volt az, akit a versekben Ady Endrének nevezünk. Már 1910-ben, egyik legjelentősebb tanulmányában így írt Petőfivel kapcsolatban: „Hogy értenék a mai Hiadorok, hogy valakinek egyszerre nyolcvanezer súlyos és semmi, nagy és kicsi érzésből harsogjon ki a lelke” (*Petőfi nem aluszik*). De – és ez a fontos! – Ady nemcsak egyszerre volt az, aminek szerepeiben mutatkozott, hanem külön-külön is. A versek a szerepek szemantikai szintjén nem próbálták egységes egészzé szervezni a vers-személyiség ellentétes sokféleségét. Sőt azt hangsúlyozták, hogy egyszer ilyennek mutatkozik, máskor pedig másnak. Mindig avval azonos, akinek éppen láttatja magát. A század későbbi évtizedeiben feltűntek költők, akik a próteuszi, plurális „én” kifejezésére különféle nyelveken szólalnak meg, a portugál Fernando Pessoa és nálunk Weöres Sándor. Ady verseit azonos lélegzetvétel alakította, de a nyelv és ritmus benső azonosságán is áttört a vers-én, a „Magam” újra és újra más- és másképp tételezése s e sokféleségből adódó versalkotó szabadság.

Mindezen túl a „Magam”-motívumnak más összefüggése is volt. A mondatalként használt „én” és az „én magam” között szemantikailag lényeges a hangsúlykülönbség: a „magam” erős felhívó jelleggel utal a reflexivitásra; az „én magam” felfogható a reflexivitás nyelvi alapformájának. Az „én” lehet pusztán a mondat alanya, s mellette lehet bármi a mondat tárgya, amire az állítmány irányul. A „magam” szükségképp azt jelenti, hogy a mondat intencionális síkján az „én” (vagy egyebek mellett az „én” is) szerepel. És éppen ez a reflexió: nem egyéb, mint a mondat visszahajlása az alanyra, az alany és a tárgy részleges vagy teljes azonossága nem visszaható szerkezetben. Ez a beszéd logikai dimenziójában a „magam”-formula nélkül is megtörténhet, de a „magam”, „magunk” szavak már a közvetlen nyelvi jelentéssíkon is hangsúlyozottan, szinte felhívó módon ezt fejezik ki. Ebből a szempontból tehát a motívum megjelenése azt jelentette, hogy Ady versei a pálya középső korszakában elmozdultak az elemzőbb kifejezés felé, a reflexió nagyobb tért nyert benne, mint a kibontakozás korszakának kötetiben, noha jelei ott is feltűntek már. A versbeszéd imagizmusának egyszerűsödése, a szimbolizálás mitologikussá növesztett képsorainak csökkenése egyszersmind analitikusabb szemléletmóddal járt együtt. Differenciálódott a lélekbeszéd, mely eleinte az érzékelést és az érzékelés tudatát egyetlen aktusként próbálta kifejezni: ez azonban mégsem vezetett a tudatlírával való olyasfajta kísérletezéshez, mint amilyenel Babits próbálkozott. A legfőbb különbség az volt kettőjük között, hogy Ady nem kiszabadulni igyekezett az „én”-ből, nem fölé emelkedni próbált, hanem benne maradni, elmerülni benne, és a tárgyiasabb hangolását, analitikusabb, reflexívebb kifejezés mellett is fenntartotta a versszubjektum cselekvő sokféleségét.

Ki látott engem?

Mintha e sokféleségre kérdezett volna rá a *Ki látott engem?* kötet élén álló prologus kétkedő, eldöntetlen kérdéseivel. A vers huszonkét sorában Ady huszonkét kérdést vetett föl önmagával kapcsolatban, önnön mivoltát, életének értelmét és jelentőségét illetően. Mint ahogy egész költészetének nagy része e kérdésre kereste a választ, arra, hogy ki is ő a költészetben megnyilatkozó élet különféle viszonylataiban, ki ő a társadalomban, a szerelemben, a hitben, a nemzethez tartozásban. De versei sorában e kérdések fölvetésével nem egyetlen személyiség-lényeget keresett, nem egyetlen „én”-t konstruált olvasói számára, hanem egymásnak örökösen ellenmondó változatokat tárt fel. Éppen a *Ki látott engem?* kötetben írta azt a furcsa ígét, hogy „kiburkollak” (*Keserű imádságok Mylittához*), nemcsak a szerelem misztériumára, a ruha levetésére vonatkozott ez a szó, hanem arra is, hogy önmagát ugyancsak szüntelen „kiburkolta”, feltárta új és új megvilágításba helyezte. Minden kapcsolatában, helyzetben, szerepben erről beszélt.

Verseiben a megalkotott „én” volt a legfontosabb tényező: Ady még nem adta jelét annak, hogy szabadulni akart volna ettől a megkötő szubjektivitástól, mint a korabeli Babits. De az „én” a „minden” és nem az „egész” szintjén fejeződött ki. A szerepek sokféleségében külön-külön „kiburkolt” teljességeként állt elő, nem pedig egyetlen, mozdulatlan és változatlan szubjektív lényeg gyanánt mutatkozott meg. Ez a versekben megvalósuló személyiség-felfogás túlhaladt a romantika feltételezett idealitásán, mely szerint az arcvonások szubjektív változásai mögött egy már objektívvá vált, változatlan lényegszerűség fejeződik ki, nevezetesen az, hogy az ember fenség és a szabadság letéteményese. Az Ady-versekben a változó arcvonások mögött változó, megsokszorozódott „lényegeket” fejeződtek ki, melyek önmagukban teljeseknek és igazaknak mutatkoztak. De nemcsak a romantikához képest jelentett elmozdulást ez a vers-én, hanem eltért attól a relativista felfogástól is, mely csak a viszonylatok létezését ismerte el, s – paradoxonnal kifejezve – lényegtelennek tekintette a lényegszerűségek keresését. Az impresszionizmus határozott transzcendenciatagadásával szemben az Ady-versek személyiség-felfogása belül maradt a transzcendentalitás eszményein.

A *Ki látott engem?* öt ciklusából az első a versíró-„én”, a „költő” szerepébe helyezkedve beszélt válságról, akadályoztatásról, kudarcokról és vállalásról. A ciklus címe és címadó verse, *A kényszerűség fája* arra a „muszáj Herkules”-motívumra utalt, mely *Az Illés szekerén* óta újra és újra felbukkant a versekben, s mely arról szólt, hogy kívánsága és kedve ellenére is vállalnia kell bizonyos erkölcsi parancsként ránehezedő szerepeket. A vágyakat és másfajta terveket félretétető morális kötelezettség – úgy is lehet mondani, hogy a szerepvállalás kényszerének engedelmeskedő költő szerepe – Eötvös József *Én is szeretném...*-je óta bűvópatak-ként elő-előtűnt a magyar romantikában. S Ady nem szakítani akart a romantikával, hanem még sóvárgott is utána, ahogy éppen ebben a ciklusban a szerephez ugyancsak hozzátartozó elvágyódások között néven is nevezte a „kínra-hajló romantika” kék virága utáni vágyakozását (*Vágyni hogy szeretnék*).

A második és a negyedik ciklus a versíró „én”-től a társadalmi és politikai válságokkal terhes külvilág felé fordult, egyszerre szólaltatva meg kritikus, ostromozó nemzetszerelmét és egyre határozottabban megvallott szocialista szimpátiáját.

Lázás, dúlt lélekkel hívta, várta, követelte a változásokat, elutasította a keresztényi megbékélés szellemét, tagadva a vallás tételeit, de nem tagadva a hitet magát (*Gyűlölet és Harc*). Nemzetostorozása Kölcseyéhez volt hasonló: „Fajom, átkom, bús, magyar mezők” (*Beteg századokért lakolva*); „Rothadunk lábon, még leteperetlen” (*Arat a magyar*); „minden ígának barma” (*A hőkölés népe*). A kiszolgáltatott, beletörődő, megalkuvó ország helyett egy önálló, európai szellemű kultúrát teremtő nemzetről eszmélkedett, amikor jelszószerű tömörséggel

azt írta, hogy „Nyugat ellen Nyugatot hozz” (*Utálatos, szerelmes nációm*). E versekben hol a kuruc dalok hangja csendült fel (*Két kuruc beszélget*), hol a bujdosóénekeké (*Sípja régi babonának*), de még Dante tercínái is felhangzottak (*Nagy lopások bűne*).

A harmadik és ötödik ciklust alkotó szerelmes versek stílusukat, hangvételüket tekintve az előző kötetbeliek folytatásai voltak. Az előző kötetben tűntek fel az Ada-versek, melyeket Ady a Brüll Adéllal való szakítás idején egy aradi férjes asszonyhoz, Bisztriczky Józsefnéhez írt, ugyancsak ott tűntek fel az Arany-versek, melyek az akkor alig tizenkilenc éves Böhm Arankához, Karinthy későbbi, második feleségéhez szóltak. Adyt a mostani kötet írásának idején négy hónapig Maria-Grünben gyógykezelték, s ott, a szanatóriumban alkalmá volt újabb hölgyekkel ismeretséget kötni, akik szerelmi versek írására ihlették. Ezek közé tartozott többek között Machlup Henrikné Zwack Mici, aki a versekben Mylitta néven szerepelt. Ugyancsak 1913-ban ismerkedett meg Dénes Zsófiával, akihez az *Élet helyett órákat* írta. E hosszabb-rövidebb ismeretségekből születő, Léda utáni és Csinszka előtti versek néhány szép részletől eltekintve Ady addigi szerelmi költészetének legkevésbé jelentős darabjai közé tartoztak.

A kötet költészetszemléleti szempontból legfontosabb verse a *Hunn, új legenda* volt. A szakirodalom úgy tartja, hogy Ady ebben foglalta össze bensőleg vállalt költői elkötelezettségének lényegét. Ez azonban csak részben igaz, s helyesebb azt mondani, hogy ebben teljesítette talán legtökéletesebben bizonyos romantikus szerepek előírásait. A vers keletkezéséhez egy vita története kapcsolódott. A vita lényege az volt, hogy Hatvany Lajos az egyik Maria-Grünbe küldött levelében szövé tette Ady költői hanyatlását. Arról írt, hogy *A Minden-Titkok versei* óta közreadott két kötetében nem eléggé kidolgozottak a versei, hiányzik belőlük az a koncentráció és műgond, amely „Babitsban hiba, Aranyban erény és Flaubert-ben csoda (...)” Az olyan szerencsés zseni, mint Goethe – folytatta Hatvany –, minden életkorban meg tudott újulni, Ady azonban még mindig a *Vér és aranyt* írja, ami nem is lenne olyan nagy baj, mert attól még lehetnének a versek egyre szuggesztívebbek, de nem azok, hanem ellenkezőleg, egyre inkább hiányzik belőlük a megmunkálás³⁷. Adyt mélyen érintette a bíráló, nem vonta kétségbe Hatvany baráti jóindulatát, sőt részletigazságait is elismerte, de válaszlevelében azt ígérte, hogy az igazi választ egy versben fogja megadni³⁸.

Ez a bíráló szavakra adott válaszvers lett a *Hunn, új legenda*, Ady egyik leghíresebb és legjobban szavalható, nemes, tragikus pátozzal teli verse. Zengő hangú, gyönyörű nagyzenekari költői alkotás volt ez, minden során érződött, hogy már tökéletes kidolgozásával is félre akarja söpörni Hatvany kicsinyeskedésnek tűnő, bíráló megjegyzéseit. Tartalmilag pedig a romantikából átörökölt szerepek néhány népszerűvé vált típusának felnagyításával és felfokozásával kívánta megmutatni a maga igazát. Ilyen szerep volt a romantikus őszseni, aki a maga útját járja, és nem ismer példaképeket; ilyen volt a közösséget reprezentáló költő, aki a maga személyében egy egész nemzetet testesít meg; és ilyen volt a költészet uralkodó költő szerepe, akiben a legkisebb kétség sem merül fel afelől, hogy tökéletesen birtokában van a nyelvnek és a költői eszközöknek. „Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál” – írta büszke öntudattal, mintha évekkorábban az *Egy csúf rontás* című versében nem éppen ő érezte volna meg elsőnek a magyar költészetben, amit Európa költői is éreztek, hogy a nyelvhez és a költői eszközökhöz fűződő zavartalan viszony régen véget ért.

Ez a hatásosan felépített, sodró lendületű vers tételesen is összefoglalta azokat a legfontosabb vonásokat, melyek Ady költészetszemléletét a 19. század már lezáruló világához kapcsolták. Mint már annyiszor, amikor bírálókat érték, olyan szerepeket húzott maga elé pajzsul,

³⁷ HATVANY Lajos, *Ady*, Bp., 1974, 552–553.

³⁸ Uo. 553–554.

amelyekről – úgy gondolta – visszapattannak a mögöttük lévő poétikai tartományokra vonatkozó kifogások. A verses válasz magas hőfokon, remek retorikával egy korábbi költészetszemléletet fogalmazott meg, sőt vitt addig nem látott végletig: kétségnélkülinek és megvalósulónak tekintette a lírai megszólalásformának azt a társadalmi kapcsolatrendszerét, amelynek kétségessé válása már a romantikában is meg-megjelent. Ady a nemzetrepresentációt oly fokon tulajdonította magáénak, amire a magyar romantikában nem is akadt példa. Nietzsche profetikus hangja kellett e felforrósodott egyes szám első személyű megszólaláshoz, e romantikán túli nagy romantikához.

Hatvanyinak igaza volt, amikor a verset elolvasva azt írta Adynak: „Bizony – genie-m, büszkém, gentrym, született uram és magyarom. Ez a magyar gög semmit se használ – a genie pedig nem mentség”³⁹. De kevésbé volt igaza a szerepszerúségeknél mélyebb poétikai megjegyzéseket illetően, melyek Adyt oly sértve érintették és melyekre dacból versének patetikus, retorikus soraival válaszolt. Hatvany jól érzékelte, hogy *A Minden-Titkok* kötet után változások mentek végbe Ady költői beszédmódjában, de nem mérte fel helyesen ezek irányát és nem fedezte föl líraépítő lehetőségeiket sem. Hiába vetette Ady szemére az önismétlést, lényegében ő volt az, aki a megelőző korszak verseit kérte számon rajta.

A Minden-Titkok... csakugyan lezárt egy korszakot Ady költészetében, s az utána következő három verseskötény poétikailag valóban együvé tartozik, mint egy átkapcsoló állomás, mely a korábbi nagy kötetek áramát átvitte a két utolsó kötet nagy korszakába. Egyetlen jellegzetesség sem tűnt el ezekből a kötetekből, mely a korábbiakat meghatározta, de az arányok átalakultak, legalábbis annyira, hogy addig csak háttérben maradt vonások most előtérbe kerültek, s nagyobb szerepet töltöttek be a versek alakításában, mint a megelőző években. Az áthangolódás mindenekelőtt a versnyelv modulációjában mutatkozott meg. Az a kevésbé jelképes és sejtető, inkább kijelentő – vagy ahogy Sík Sándor nevezte: „konstatáló” – jellegű beszédmód, amely már korábban is meg-megjelent verseiben, ezekben a kötetekben lett igazán jellegadóvá⁴⁰. Ady nem a tárgyias költészettel kísérletezett, mint Balázs Béla vagy Babits Mihály, nem arra törekedett, hogy az „én” helyett a dolgok maguk szólaljanak meg. Ő maga akart megszólalni, tehát arra törekedett, hogy megőrizze a szubjektum abszolút lírateremtő pozícióját. De az európai költészetben akkor már régen elvált egymástól az individuum konkrétsága és a szubjektum cselekvőképessége. A tárgyias líra-kísérletezés többet volt képes megmenteni a lírai „én” osztatlanságából (individere), de fel kellett áldoznia ennek érdekében a mondatok cselekvő alanyát. Ady az ellenkezőjét tette, ő a versteremtő cselekvő „én”-hez ragaszkodva inkább az individuum korábbi egységét osztotta szét felvett szerepek sokaságában. S ezek között idejüket múlt romantikus szerepek is voltak.

A menekülő Életben, *A magunk szerelmében* és a *Ki látott engem?*-ben kevesebb volt a nagyszabású kép, az imagizmus lángja nem csapott oly magasra, mint a megelőző korszak kötetében. Rába Györgynek igaza volt, amikor megállapította, hogy 1910 után csökkent „Ady lírai szemléletmódjának alakulásában a szimbolikus látás szerepe”⁴¹. De a képi nyelv csillapodottabb, visszafogottabb alkalmazása új vonásokkal is gazdagította a verseket. Akadtak kortárs kritikusok, akik már a megelőző években megjósolták Ady versalkotó módjának ezt a fejleményét. Lukács György már 1909-ben arról írt, hogy Ady nyelve egyre egyszerűbb, nagyobb vonalú és többet átfogó lesz, s miután elérte az „érdekesség”, a sok színben ragyogás tetőpontját, erejéből mit sem veszítve egyre kevesebb ecsetvonással fog dolgozni⁴². Akik

³⁹ Uo. 557.

⁴⁰ SÍK, i.m., 211.

⁴¹ RÁBA György, *Csönd-herceg és a nikkel számovár*, Bp., 1986, 45.

⁴² LUKÁCS György, *Ifjúkori művek* (szerk. TIMÁR Árpád), Bp., 1977, 255.

továbbra is az előző korszak flamboyant, lángoló szín- és képvilágát várták tőle, azok család- tak ebben a három újabb kötetben. E három kötet később is inkább csak tematikailag keltett érdeklődést, részint éppen annak a költőszerepnek a révén, melyhez a magyarság-megvallás és nemzetrepresentáció tartozott. Részint pedig a publicisztikusan is megfogalmazható (és cikkeiben meg is fogalmazott) társadalmi és politikai állásfoglalás révén, mellyel azok első sorában haladt, akik elutasították a kis alkuvásokat, és igazi változásokat követeltek az országban.

A három kötet a képalkotás egyszerűsödését hozta, de ez nem jelentette azt, hogy teljesen eltűntek volna belőlük a metaforikusságot már-már mitologikussá növelő mozzanatok. A *megőszült tenger* a kései Vörösmartyt idéző zaklatott soraival a legszebb és legmegrendítőbb ilyen típusú versei közé tartozott. A következetesen megszerkesztett, összefüggő képsorok többnyire mégis áttetszőbbek, realisztikusabbak lettek: ez történt a *Dalok a labdaterről* fájdalmasan szép élet-metaforájával. Ez történt a *távoli szekerekben*, mely oly sejtelmesen, borzongatóan kezdődött, mint az 1908-ban keletkezett *A Halál lovai* vagy Kosztolányi korai verse, a *Szekerek a holdfényben*, aztán a képsor a hajnal felderengő fényében sorról sorra hétköznapiasult, de ettől nem szürkébbé, hanem sugallatosabbá vált. Ez történt az *Iffjú sirályi kedvek* talányos kezdő soraival, ahogy felismerhető velencei képsorba futottak, de a vers így is megőrizte azt a többértelműséget, mely túlvezette a pusztá városleíró hangulatnál.

Nem, a versek nem lettek erőtlenebbek, nem lettek kevésbé láttatók mint a korábbiak voltak. De megnövekedett bennük a reflexív kifejezés líraképző jelentősége, és evvel összefüggésben tovább növekedett a látszólag egyszerű, kijelentéses, konstatáló beszédmód szerepe. Ez most már nem kiszűrni igyekezett a reflexiót, hanem kifejezni. A monológforma, a lírai én önmagát feltáró beszéde, a lélekbeszéd, mely a Ferenczi Sándor értelmében vett introjektív módon vetítette magába a világot, kezdettől lehetővé tette, sőt meg is kívánta ezt a fajta lírai megszólalást. Ezt a lehetőséget aknázták ki a korábbiaknál teljesebben a három kötet, s a korszak legszebb versei így készültek. A narrációs, jelenetező részletek is tárgyyszerű, látványszerű és nem szimbolikus, nem látomásos képekkel teltek meg (*A hosszú hársfa-sor*). Többnyire kételkedőbbek és szarkasztikusabbak voltak ezek a versek, mint a nagy szimbólumok keretében megjelenők, melyek legalább a képteremtés síkján megpróbáltak győzedelmeskedni a „minden Egész eltörött” tapasztalatán. A kijelentéses, konstatáló versekben nem marad más kapaszkodó, mint a dacos, tragikus „mégis” szava, mely visszafordította az abszolút tagadás partjáról (*És mégis kikiáltom*). A versek megjelenésének kora még elfogadta a dacnak azt a pusztán retorikus pátozát, amely a *Hunn, új legendában* oly magas hőfokon izzott, ma, a század végére érkezve inkább az a szarkazmus és öngúny hangzik hitelesebbnek, amely a másik összegző, számvetési versben, *A bölcsesség áldozásában* szólalt meg. Az illúzióvesztés és rezignáció egyedül a vitális alapértéket, magát a minden társadalmi, politikai, sőt esztétista ideáltól lecsupaszított életet hagyta továbbra is pátozatos, tragikus fényben ragyogni: ezért lehet a *Tiltakozni és akarni* e pályaszakasz katartikus hatású, nagy verse.

Margita élni akar

A középső korszakhoz tartozott Ady egyetlen nagyobb verses epikai kísérlete, a *Margita élni akar*. 1912 júliusától decemberig folytatásokban adta közre a Nyugat, de könyv alakban csak 1921-ben jelent meg, ugyancsak Földessy Gyula gondozásában. Az elbeszélő költemény előterében egy művészekből álló baráti kör állt, akik udvarlással, szerelemmel körülrajonganak egy fiatal írónőt, Margitát. A történet háttérében pedig a korabeli magyar politikai élet eleve- nedik meg, legtöbbször nevükön nevezett szereplőkkel és felismerhető, valóságos események- kel. A dinamikus kompozíció úgy formálta meg e két narrációs réteg viszonyát, hogy az elő- térben álló történet másodlagossá, a háttérben levő pedig elsődlegessé váljon, tehát korképpé,

sőt e korszak kórképévé alakuljon át. Az epikus történetet és a politikai korrajzot a címszereplő hivatott összekötni. Margita alakjában a Nyugat olvasói Vészi Margitra ismertek. Vészi Margit Vészi Józsefnek volt a leánya, és Molnár Ferenc első felesége. Margitot Ady még 1904-ben, első párizsi tartózkodása idején ismerte meg, s apja volt az, aki a Budapesti Napló szerkesztőjeként az *Új Versek* zömét közölte. A valóságos nőalak azonban átlényegült az elbeszélő költeményben, és Hungária jelképévé éteriesedett át, az iránta megnyilvánuló érzelem tehát ugyancsak jelképes értelművé változott. Tovább bonyolította a jelképes többértelműség egymásba fonódó síkjait, hogy a narrátor többször is hangsúlyozta Margita zsidó származását, tehát a mű a magyarság és a zsidóság együttélésének kérdéseit is ki akarta fejteni. Ez a téma többször is foglalkoztatta Adyt, legteljesebben később, 1917-ben a *Korrobori* című cikkében fogalmazta meg.

„E regényben még én sem én vagyok / S igaz csupán e furcsa mese lelke” – figyelmeztette Ady a Nyugat olvasóit, amikor találgatni kezdték, hogy ki kicsoda a történet több alakból egybegyűrt figuráiban. Érdekes azonban, hogy egy hiány nem tűnt fel senkinek. Noha Ady alig néhány héttel azután kezdte el írni ezt a művét, hogy szakított Brüll Adéllal, Adél neve, vagy a Léda név egyetlenegyszer sem fordult elő a narrációs visszaemlékezés jeleneteiben. Nem tudni, azt jelentette ez, hogy még az emléket is ki akarta törölni tudatából, vagy ellenkezőleg, Margita alakja Vészi Margit mellett őt is magába olvasztotta?

A narráció alapszerkezete ugyancsak bonyolult volt, mert a szereplő-narrátor mellett feltűnt benne egy közbeszóló, szerzői narrátor is, aki minduntalan zárójeles kommentárokat fűzött a leírtakhoz. A kétszeres narrációt, a korhangulatot, a dokumentarizmust és a többsíkú jelképi tartalmat Adynak nem sikerült szerves egésszé összeállítania. A *Margita élni akar* részekre esett szét, ezért folytatásokban közölve nagyobb hatást kelthetett első megjelenésének idején, mint kötetben egyvégtében olvasva. E kevéssé sikerült műnek mégis van irodalomtörténeti jelentősége: Ignó (A *Slemil keservei*) után ez volt az első kísérlet arra, hogy megújítsák és átmentsék a 19. századi elbeszélő költemény műfaját az új költészetbe. Az epiko-lírai nagykompozícióval folytatott modern kísérletezés nem volt hiábavaló, mert ez vezetett később a hosszúvers műfajához, s ahhoz a lazább szerkezetű sorozatvershez is, amelyre Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje* lett a legjobb példa.

A VÉGSŐ SZÓ VÁLTOZATAI

Ady egész költészete a „ki vagyok én?” kérdésének jegyében állt. Erre az újra és újra fölített kérdésre – szinte megelőlegezve a modern személyiség-lélektan eredményeit – egymásba fonódó és egymáson áttűnő vonatkozások és viszonylatok sokaságának lírai beszédmóddá alakításával adott választ. „Ki vagyok én” a társadalom és a nemzet életében, „ki vagyok én” a szerelemben, „ki vagyok én” Istennel szemben, „ki vagyok én” a költői hagyomány szempontjából: így és ezekhez hasonlóan hangzottak a kérdések. Az „én” nem állandó és változatlan személyiséglényeg gyanánt és különösen nem önmagában kiegyensúlyozott teljességgént mutatkozott meg a válaszokban, hanem változó nézőpontok fénykévéjében mindig egy jellegzetességére esett fény, s ezek a jellegzetességek néha kiegészítették egymást, legtöbbször azonban egymás szöges ellentéteiként mutatkoztak be. A versekben felépített szerepszerűségek legtöbbje a romantikából származott, s a szerepek szerint Ady a 19. század nagyszabású lezáró akkordját komponálta meg költészetével. Líraalkotó személyiség-felfogása azonban korát meghaladóan modern volt. Akkor, amikor még a magyar regényirodalomban is alig-alig tűnt fel a tudatos nézőpontváltás, ő már a lírai költészet formateremtő szempontjává tette a több nézőpontú, heterogén elemekből álló, többszörös személyiség modern gondolatát. A versek nyelvi felületén megjelenő örökös egyes szám első személy, a túláradó „én”-hang a

romantika örökösének mutatta, ennek az „én”-nek újszerű felfogásával, a versekben látens módon benne lévő és a már korábban említett „én és...”-formával azonban a modern költészet nyitányát alkotta meg.

Ady versei túlnyomó többségükben egyes szám első személyben szólaltak meg: ennek ellenére nem az életrajzi-napló elemek uralkodtak bennük, nem pillanatnyi benyomások és körülmények lelki tükröződései irányították őket. A lírai megszólalás különösségét az érzékenyebb korabeli recepció is észrevette: Lukács György jegyezte meg, hogy „Ady versei alig személyesek már”⁴³. A versek szubjektivitása nem az individualitással volt azonos. A magába merülő szubjektum, ahogy alábukott nyelvének hullámaiban, egy sokféle és kiegyenlítetlen minőségű világban találta magát. Ady kialakított egy költői beszédmodot, s ennek keretében keltek életre versei. Ez a beszédmód többféle költőszerep „eljátszására” adott alkalmat, s alapvetően a korábbi szerepek folytatódtak tovább 1914 után is. A lírai szerepszerűség nem tettetést jelent, hanem a megjelenő szubjektum (mondat-alany) benső, immanens többféleségét, mely a személyiség (az individuum) tényleges többarcúságából ered. Ady költői szerepeinek többsége a romantikában gyökerezett, de e szerepek egyszerre történő megszólaltatása, az „én” szüntelen belevetése a viszonylatokba, a többarcúság tudatos megfigyelése a költői beszédben: ez volt az, ami áthozta, áttemelte költészetét a 19. századból a 20. századba, és a századelő lírájának nagy része elé helyezte poétikailag, ha e szót nemcsak verstechnikai értelemben fogjuk fel.

Utolsó korszakának versei abban tértek el a korábbiaktól, hogy a tematikailag változó viszonylatok („én és az élet”, „én és a halál”, „én és a szerelem”, „én és Isten”, „én és a magyarság” stb.) mögött megjelent egy újabb és minden egyes viszonylatot átható vonatkozás: a háború. Most már ez mind így alakult át: „én és az élet és a háború”, „én és a halál és a háború”, „én és a szerelem és a háború”, „én és Isten és a háború”, „én és a magyarság és a háború”. Kevésbé sikerült verseiben ez az állandó háttérvonatkozás csupán publicisztikus réteget alkotott, s a nemes szándékú agitativ hang levált a lírateremtő mozzanatokról. Legszébb verseiben azonban beépült a formaalkotásba, s a katartikus hatás része lett.

Balázs Béla 1918-ban azt írta, hogy az első, ami ezekből a háborús versekből kicsap, „a sötétség, démonikus örületnek riadt és véres sötétsége; egy szörnyű nem-értés. Ez az első előfordulás, hogy a *mindig politikus Adynak nincsen politikája* [B. B. kiemelése] (...) Nem lát irányt és utat, nem lát feladatot és értelmet, nem lelkesedni, de még beletörödni valót sem.”⁴⁴ Az 1914 és 1918 között írott versekben a háború azonban nemcsak a harcterek eseményeit jelentette Ady számára, nemcsak az értelmetlen öldöklést és vérontást, hanem a világ alapvető megromlását, leromlását, ami ráadásul időben egybeesett saját fizikai állapotának rosszabbodásával. Ady, aki oly kitárulkozó „lírai” költőnek látszott, alig írt arról a valóságos testi szenvedésről, mely kínoztá. Prózában is, versben is többször elmesélte vérébájának eredetét, az alkoholszenvedély tudatgyötrelméről is beszámolt, de a fizikai fájdalmakról, a betegségek testi kínjairól hallgatott. Csak feltételezni lehet, hogy saját állapotának fokozatos leromlása is belevetült az 1914 és 1918 között írott versei állandó háttérét alkotó háborúnak, mint általános kor- és kórjelentésnek a képzetkörébe.

Ady olvasói, akik 1906-tól kezdve megszokták, hogy évente egy-egy újabb kötetét vehették kézbe, 1915-ben hiába várták az új kötet megjelenését. Noha Ady 1914-ben és 1915-ben még éppoly felajzott szenvedéllyel dolgozott, mint a megelőző években, nem jelentetett meg új verseskötetet, 1916-tól kezdve pedig egyre kevesebbet írt. 1914-ben és 1915-ben még 80-90 vers került ki tolla alól, 1916-ban már alig több mint 30, 1917-ben már csak 22, 1918-ban

⁴³ Uo. 252–253.

⁴⁴ BALÁZS Béla, *Válogatott cikkek és tanulmányok*, Bp., 1968, 26.

pedig mindössze 18. Más típusú költőnél ez nemhogy kevés, de talán még sok is lett volna, nála azonban feltűnő volt a rohamos csökkenés. Az 1914 február elején megjelent *Ki látott engem?* után négy és fél éves szünet következett, s újabb kötetet csak 1918 augusztusában adott közre.

A halottak élén

Ezt a kötetet már nem Földessy Gyula, hanem Hatvany Lajos közreműködésével készült. Hatvany még 1917-ben megvásárolta Ady szerzői jogait, s ennek fejében életjáradékot fizetett a költőnek. A kortársak tudni vélték, hogy Ady és szerkesztőtársa között nem volt zavartalan a viszony a kötet összeállításakor. Schöpflin Aladár feljegyezte, hogy súlyos viták folytak kettőjük között, Ady indulatosan lázadozott Hatvany kötetszerkesztési elképzelései ellen, de végül beadta a derekát⁴⁵. Ady Lajos úgy emlékezett, hogy Hatvany a négy év alatt felgyülemlett mintegy kétszázötven versnek, mely két kötetre is elegendő lett volna, csak a felét, tehát egykötetnyit volt hajlandó kiadni. Viták után megegyeztek abban, hogy ő is és Ady is készítenek egy-egy válogatást, s amelyik vers mindkettőjükénél szerepel, az kerül a kötetbe⁴⁶. Maga Hatvany viszont magára vállalta a kötetszerkesztés felelősségét, szerinte három kötet is kitelt volna Ady háború alatt írott verseiből, de ő egyetlen reprezentatív válogatást kívánt közreadni, mely méltó Adyhoz, s ezért csak a legjobb verseket foglalja magában. „Nem szégyellem – írta –, nem is bánom, Adyval szemben is vállaltam, az utókor előtt is vállalom, hogy *A halottak élén* anyagát én válogattam, szinte-szinte én verekedtem össze.”⁴⁷

A halottak élén 125 verset foglalt magában. Prológussal kezdődött:

Hát ahogyan a csodák jönnek,
Úgy írtam megint ezt a könyvet.

Se nem magamnak és se másnak:
Talán egy szép föltámadásnak.

.....

Jönnek rendjei a csodáknak,
Kiket eddig tán meg se láttak.

Jönnek mindenek, jönnek, jönnek,
De a hiteim elköszönnek.

A prológust kilenc ciklusban követték a közreadott versek. Az első és az utolsó, mint több korábbi kötetében, egymás felé nézett, és egymás ellentéteit alkotta. Az első (*Ember az embertelenségben*) az emberrontó háborúról szólt ostromozó szóval, bibliai átkokkal:

Már csúfja minden állatoknak
Isten híres sarja, az Ember
S a próféták is csak makognak.
Még mélyebb Pokol, még több Nincsen: –
Ezt add, Híres, ezt add, Te Isten.

(*Mai próféta átka*)

⁴⁵ Nyugat, 1927, II., 703.

⁴⁶ ADY Lajos, i. m., 221.

⁴⁷ HATVANY i. m., 434.

Hol volt már ekkor a hajdani „Minden Egész eltörött” szelíden hangzó panasa? „Egész világ szőttje kibomlott” – írta (*E nagy tivornján*), sőt ott sötétlett a még keményebb, még komorabb megállapítás: „(...) minden Leendő összeomlott” (*Véresre zúzott homlokkal*). Evvel a képpel álltak szemben a záróciklus Csinszka-versei. A meglett boldogság, a megtalált szerelem, a harmonikus élet dalai. Csakhogy a boldogságot, a szerelmet és a harmonikus életet is megkeserítette a háború és mindaz, amit e szó jelentett Ady számára: nem lehetett tökéletesen elszigetelődni a megrosszult világtól. A visszavont boldogság, a szomorúságba áthajló öröm emelte a konvencionális szerelmi líra fölé a Csinszka-verseket. Rómeó és Júlia-szituáció szólalt meg a líra nyelvén: de most nem két család hadakozása, hanem egy egész világ háborúsága akadályozta két ember boldogságát. S persze az egyre előrehaladó betegség: a „sebek” és a „Lázáros nincsek” már ez utóbbira is vonatkoztak (*Nézz, Drágám, kincseimre*).

Ebben a tematikailag látszólag ellentétező, de hangulatilag valójában egybesimuló keretben bontakozott ki a többi hét ciklus. A második és harmadik ciklus, a *Mag hó alatt* és *Az eltévedt lovas* az Ingarden értelmében vett ábrázolt tárgyiasság rétege felől szemlélve a nemzet, a társadalom, a magyar sors és a háború témája körül kristályosodott ki. A szemléletesség rétege a két ciklus verseiben – akárcsak a többiében – tág határok között mozgott a szinte szótári alapjelentésre csupaszított szóhasználatról az alig-metaforizáláson keresztül a nagy mitológus képekig. (Ez utóbbinak leghíresebb példája *Az eltévedt lovas*.)

A megszólalás modulációi nem úgy hangzottak, mintha tudatos helyzetelemzés és értékelő reflexiók alapján alakultak volna ki, hanem mintha lelki diszpozíciók, érzelmi tényezők szinte önkéntelen kivetülései lennének: a riadtságe, reményvesztése és tehetetlensége, ami néha átcsapott a tenni akarás és az irracionális bizakodás emocionális állapotába. E két ellentétes lelkiállapot tanácsalanságot kifejező, végletes hullámszámát tükrözte a „sursum corda” toposzának ellentétes felhasználása a két ciklus egy-egy versében. Mindkét vers a jelen elutasítására épült: „Valahol utat vesztettünk” – írta a *Fáradtan biztatjuk egymást* című, még 1913 őszén keletkezett és 1914 májusában közreadott versében. „Harcunk a magyar Pokollal van” – hangzott az 1914 júliusában megjelent *Elhanyagolt, véres szívünk* kritikája. Az első vers a lelkiállapot mélyét mutatta meg: „Szívünk is már olyan terhes, / Fölemelni hogy nem tudjuk”. A második pátoszosan magasba lendült: „Mégis és újra: föl a szívvel / Mi véres szívünkért (...) Ha orkánzik a Mindenség is.”

A nyelvi intonáció alapját a sajátos és összetéveszthetetlen Ady-hang képezte, amit minden olvasó érez, de fogalmilag pontosan még hosszú elemzés során is alig lehet körülírni. Emellett szerepet kapott benne két ettől elütő imitációs hangvétel: a régi magyar költészetre rájátszó archaizálás és a népmesés-népdalos folklorizálás. Meg kell különböztetnünk az archaizálást az archaizmusoktól. Ez utóbbiakat Barta János tekintette át Ady képzetvilágának és szókincsének elemeit vázolván⁴⁸. Archaizmusokon a szakirodalom olyan motívumokat ért, melyeket Ady régebbi kultúrákból emelt át verseibe: a mitológiákból, az ókori irodalmakból vagy leggyakrabban a Bibliából. E motívumátvételek a sajátos Ady-hanghoz tartoznak, az alaphang részét képezik. Az archaizálás éppen ettől az alaphangtól való eltérés másfajta intonációk imitálása révén. Az archaizálás a korábbi kötetekben már feltűnt kurucversekkel kezdődött el Ady költészetében, s a kurucos versimitáció itt is tovább folytatódott (*Kurucok így beszélnek, Két kuruc beszélget*), de az archaizálás ezúttal nem állt meg a 18. század elejénél, hanem visszanyúlt egészen a 16. századig (*Krónikás ének 1918-ból*).

A hangvételtutánszás másík fajtája ritkábban fordult elő és csekélyebb szerepet töltött be, de a költészet következő évtizedeit tekintve nem volt kisebb a jelentősége. Ady a népmesék és népdalok nem is annyira külső zenei körét, hanem mélyebb rétegeit, megszólalásmódjuknak

⁴⁸ BARTA János, *Kiméra asszony serege (Adalékok Ady képzet- és szókincséhez)* = Uő, *Klasszikusok nyomában*, Bp., 1976, 452–471.

szellemiségét modellálta itt. A népmesés-népdalos folklorizálás nem azt a csengő-bongó népies dalimitációt újította fel, amely a népnemzeti iskola hatásaként még jelen volt a *Versek* kötetében, hanem merőben újszerű kifejezőmód lehetőségét körvonalazta. A *mesebeli János* a felé a plebejus tartalomteremtő népies-népi intonáció felé mutatott, mely az 1920-30-as évek fordulójától kezdve Illyésnél talált folytatásra. (Aki egyébként kevésbé vonzódott Adyhoz.)

A két következő ciklus, *A halottak élén* és *A megnőtt élet* az ábrázolt tárgyiasság szerint egymás felé fordult, s az Ady egész költészetét átszövő ellentétes és egymást mégis kiegészítő motívumpárra épült, a halálra és az életre. Halász Előd részletesen elemezte ezt a motívum-párt, s arra a megállapításra jutott, hogy Ady egész költészete halálköltészet: az élet is a halálból sarjad ki versképzetei szerint⁴⁹. Ezt úgy kell érteni, hogy a halál a költői elnémulásnak a jelképe nála, az élet pedig a költői alkotófolyamattal azonosul. S ha az elnémulás ellen folytatott küzdelem versek témájává válik, akkor a halál mint téma valóban költészetet, vagyis életet képes teremteni. A halál mint a költői beszéd halála (*A Mese meghalt*), vagy dal nélküli nirvánaállapot (*A sárga láng*) jelent meg a korábbi versekben, és saját halott voltának oly gyakori emlegetése is a költészet nemlétével kapcsolódott egybe a korábbi kötetekben (*A rég-halottak pusztáján*, *A téli Magyarország*, *A Halál rokona*, *A Szajna partján* stb.).

Az *Új Versekben* és a rákövetkező kötetekben az élet és halál első jelentései közé tartozott a költészet és a vers léte vagy nemléte: a motívumpár tehát gyakran a versekről szóló, öntematizáló versekben tűnt fel. Most is volt olyan verse, melyben az élet a költői örökléttel azonosult (*Ifjú szívekben élek*). A háború és az erejét legyűrő betegség lélekdidergető hidegében első jelentésként mégis inkább a valóságos emberi életre és halálra vonatkozott a két szó, mint például a *Hulla a búza-földön* döbbenetes, naturális képsorában. Máskor csak távolról szüremkedett át a motívumon az áttételes értelem (*A „dies irae”*). De a két ciklus legszebb verseiben a motívumpár a közvetlen és áttételes jelentés minden árnyalatának teljes gazdagságában volt jelen: a háborús világ, a vállalt szerep, a költősors és a személyes élet-halál többszörös köre egyaránt fölfénylött bennük (*Bóbiskálván lehajtott kardomon*, *A rabbiság sorsa*).

Az *Ésaiás könyvének margójára* című ciklusban újra visszatértek az istenes versek, melyek utoljára *A menekülő Életben* alkottak külön kötetrészt. Most ennek a tematikai verstípusnak a jelentéstartalma is átalakult és kitágult. Az „én és az Isten”-téma hitet kereső, hitet és bizonytalanságot egyaránt megvalló személyes, bensőséges lelki kapcsolatának kifejezése mellett (*„Te előtted volt”, Virágos karácsonyi ének, A csodák föntjén*) a szenvedő emberiség hitvágyát fogalmazta meg (*A nagy Hitető, Volt egy Jézus*), és a nemzet baljós sorsát vitte kérésként panaszként Isten elé (*A szétszóródás előtt, És most már*). E ciklus verseinek zömében ez az örökké egyes szám első személyben megszólaló költészet átváltott többes szám első személybe, az „én” helyett a „mi” uralkodott a verseken, melyek mint valami közös ima hangzottak fel a bizonytalan-bízó hit megrendült szavával. A korábbi istenes versekben Isten menedék volt, akinél oltalmat lehetett találni a bántalmak és üzettetések elől. Most az élet és a világ reménysége lett, a „kell”, akire szükség van, mert ha létezik, létezik még remény, s ha nincs, akkor remény sincs többé.

A következő ciklusban (*Ceruza-sorok Petrarca könyvén*) visszatért az egyes szám első személy. Témájuk és intonációjuk hasonló volt a zárócikluséhoz: tulajdonképpen abból szakadtak ki, azok a Csinszka-versek vagy még a korszak elején keletkezett más asszony-versek találtak itt helyet, melyek elég jók voltak ahhoz, hogy bekerüljenek a kötetbe, de nem voltak elég jók ahhoz, hogy a záróciklus kiemelt helyén szerepeljenek. Túl hosszú is lett volna velük a záróciklus, márpedig a kötet szerkesztés láthatóan a versek egyenletes elosztására törekedett, egyik ciklusban sem szerepelt 13-16 versnél se több, se kevesebb. Intermezzónak is megfeleltek ezek a versek a megelőző és a rákövetkező ciklus komor hangja között.

⁴⁹ HALÁSZ i. m., 95–130.

A *Tovább a hajóval* egybevetette, egymásra másolta az első hat ciklus tartalmát (a *Ceruza-sorok...* témája a záróciklusban tért vissza), és ennek révén tovább fokozta a kötet tragikus hangulatát. A ciklus nyitóversében újrafogalmazódott az izoláció–unió pólusokkal jelölhető értékdimenzió, mely a középső korszakban, *A menekülő Életben* is fontos szerepet töltött be. De akkor a feloldódás, a beolvadás, a közösséggel, a világgal való egyesülés volt az áhított érték – most ez is visszajára fordult. Értékké vált az elkülönülés, belső erkölcsi parancs lett belőle: jó lenne „úszni az áradt, együttes vizeken”, de nem szabad, „hideg szemmel” józannak kell maradni, nem szabad bízni a világ jobbrafordulásának könnyű ígéreteiben. A kor vak-hiteivel szemben a kétségek belátásának és a valóság fölötti szenvedésnek az elkülönülés-kényszere nyomasztotta (*Mégsem, mégsem, mégsem*). Korábbi korszakaiban is mindig egymás mellett szerepelt az igenlés és tagadás, de a „mégis” és a „mégsem” egymásra felelő szava ennek a kötetnek az általános hangulatában még fájdalmasabb, még heroikusabb hangon csendült fel.

Élni, élni hiteket osztva,
élni, élni s éltetni tudni

(*Áldozás piros kedvvel*)

Ezt mondta ez egyik vers, ám a következő lapon már ez állt:

Állok, várok, nézek riadtan,
Sehogyssem bízik az Időben
S a fájdalmaim kiömlenek
Áradt tavasz-vizekként bőven.

(*Már előre rendeltettem*)

Az igen és a nem, a „mégis” és a „mégsem” a ciklus és talán az egész kötet két legszebb versében, *A szamaras emberben* és az *Ugrani már: soha* címűben csapott össze oly szívszorító erővel, amelyre a kételyekben és irracionális bizakodásban igazán nem szűkölködő költészetünkben alig van példa. *A szamaras ember* még a korszak elején, 1914 őszén keletkezett, és a pálmák napját, a virágvasárnapot idézte fel, amikor Jézus számárháton bevonult Jeruzsálembe. A számár és a számárság a *Midász király sarja* óta vissza-visszatérő motívuma volt Ady verseinek: a megvetett és kinevetett igazságot, az önfeláldozó tettet jelképezte.

Be szép: pálmák napja holnap
S e vén legenda megderül:
Tán kerül
Ezután is szamaras ember
Másokért küzdő szerelemmel.
Hiszen úgy kell, kell a számárság.

De a szomorú, tragikus bizakodás szavát két évvel később már a sötét lemondás váltotta fel, a „mégis”-t a „mégsem” ellentétezte:

És különben mindennek vége,
Megállni: sorsom tisztessége
S ugrani már – soha már.

(*Ugrani már: soha*)

Noha *A szamaras emberben* Jézussal példálózott, a versben egy pillanatra kigyúlt a kiküzdhető evilági jobbulás reménye, az *Ugrani már: soha* írója azonban nem reménykedett abban, hogy felszólítása teljesülhet („Adjatok egy jobbik világot / S akkor talán másképpen látok”), számára akkor már csak a csoda, a megnevezhetetlen eljövétel segíthetett.

Az utolsó hajók

A *halottak élén* kötetből kihagyott verseket Földessy Gyula gyűjtötte egybe, s ezekből állította össze 1923-ban *Az utolsó hajók* című kötetet. A két kötet felépítése és szerkezete különbözött egymástól. Hatvany megtartotta Ady ciklusszerkesztő kötetkomponálási módszerét, *A halottak élén* versei tematikus csoportosításban kerültek közlésre, Földessy viszont Ady halála után már nem vállalkozhatott arra, hogy ciklusokat szerkesszen és cikluscímeket találjon ki, ő (a *Nincs itt ország* kivételével) időrendben sorakoztatta fel a verseket. Természetesen a két kötet együtt mutatja be hitelesen Ady háború alatti költészetét, éppen ezért sok vitát váltott ki az azóta eltelt évtizedekben, hogy van-e megfogalmazható különbség a két kötet között, s ha van, akkor esztétikai természetű-e, vagy az áttekintő hangulati, tematikai, világnézeti sajátosságokra is. Schöpflin Aladár 1927-ben szemrehányásokat téve Hatvanynak fölvetette, hogy szerkesztői szigora jobb könyvet produkált az összes versekből kialakítható képnél, de e szigor nélkül tisztább és teljesebb kép tárult volna az olvasó elé⁵⁰. Illés Endre azt írta, hogy Ady háborús költészete más is, több is, mint *A halottak élén*⁵¹. Király István pedig már eszmei, ideológiai szándékosságot vélt felfedezni Hatvany válogatási szempontjaiban: „Csak a depraváció, a tragédia hangját érezte igazán közel magához, elhalkította így válogatása a másik szólamot: a deifikációt, az emberistenülést”⁵².

Babits 1923-ban az előzővel alapvetően egyívású kötetnek látta *Az utolsó hajókat*, amelyben több a kimunkálatlan, sikerületlen vers, de amelynek legszebb versei (az ő felsorolásában: *Szent Lélek ünnepére*, *A Mindent hurcolva*, *A csillag-lovas szekérből*, *Új s új lovat*, *Babits Mihály könyve*, *A megcsúfolt Ember*, *Az utolsó hajók*, *A mi háborúnk*, *A szent lob*, *Új marquis-k nyaktilója*, *A földi kunyhóban*, *Szent Liber atyám*) „ugyanabban az érzelmi körben maradnak, melynek határaitól és mélységeiről már a 918-as kötet fogalmat adott”. Babits úgy látta, hogy egy ponton mégis túlment a posztumusz kötet a Hatvany által szerkesztetténél: a hangulat keserűségében, a sivár kétségbeesés érzésének intenzitásában. „*A megcsúfolt Emberre* gondolok – írta –, *Az utolsó hajókra*, az utolsó esztendő verseire, melyek *A halottak élén* kötetet nem csupán pótlások gyanánt egészítik ki, hanem mintegy folytatással zárják le.” Babits a kötet megjelenésének egyidejű, kortársi recepcióját összefoglalva éppen ellenkező véleményre jutott, mint évtizedekkel később Király István. Ő éppen nem a „deifikációt” és „emberistenülést” hallotta ki a posztumusz kötetből, hanem azt, hogy szakított a nagy E-vel írott *Ember* eszményítésével, és amikor tökéletes keserűsége mindent sötétbe borított előtte, akkor egyetlen eszmény fénye maradt meg számára: a nemzeté. „Ez a költő, amikor már levette kezét az Emberről – írta –, még mindig nem tudja levenni kezét a Magyarról”⁵³.

Az utolsó hajók eszerint nem derültebb égboltú, nem távlatosabb, nem emberi, társadalmi bizalommal teltebb kötet lett volna, mint *A halottak élén*, hanem még keserűbb és még komorabb verseskönyv? Ezt sem lehet mondani. A két kötetet együtt olvasva úgy látszik, hogy 1914 és 1918 között leomlottak Ady politikai illúziói, utópiáiból eltűnt az összemberi távlat, és különösen eltűnt a társadalmi változások által elérhető jobbulás álma. Nem hirtelen fordulatként következett ez be, hanem az előrehaladó idővel fokozatosan ment végbe. Az 1914-15-ben írott versei némiképp derültebb, világosabb színezetűek voltak a későbbiekénél, kivált az utolsó két esztendőben írottaknál. 1914-ben az *Új s új lovat* még a régi, emelkedett, szép pátoz húrján játszott:

⁵⁰ Nyugat, uo.

⁵¹ ILLÉS Endre, *Mestereim, barátaim, szerelmeim*, Bp., 1979, I. k., 502.

⁵² KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz*, Bp., 1982, II. k., 191.

⁵³ Nyugat, 1923, II., 638–639.

A végeesség: halhatatlanság
S csak a Máé a rettenet,
Az Embernek, míg csak van ember,
Megállni nem lehet.

Evvel szemben 1916-ban a már idézett *Ugrani már: soha* így kezdődött: „Megállok pihegve, üzetve, / Ugrani nem fogok tüzekbe, / Ugrani már: soha már.” 1918-ban pedig keserű gúnnyal, mély szarkazmussal írta utolsó verseinek egyikében: „Vér, vér, vér / Be meg fog szépülni az Ember, / Ha vérben jól megmosdik egyszer / S be megjavul” (*Elégedetlen ifjú panasza*).

Értékek rezignációban

Utolsó versei nem forradalomvárásról és nem távlatos jövőről tanúskodtak, hanem szorongással és félelemmel teltek meg. 1916 után abbahagyta a politikai publicisztikát, utolsó két évében cikkei csak irodalomról és művészetről szóltak, a szellemi élet belső körére húzódott vissza bennük, mint akinek már nincsenek biztató jóslásai. A marxista irodalomszemlélet mindent elkövetett, hogy átfesse ezt a képet, és Adyból valami olyan jövőtávlatot csiholjon ki, amelybe szocialista berendezkedést is bele lehet érteni. De ennek az akaratlagos értelmezésnek az ellenkezője sem lenne igaz. A véres háború és országomlás láttán, saját erejének fogytán, a halál közelségét megérezve sem fogadta el „a Mindegy átkát”, nem repült a „Nihilbe”. Minden keserű tapasztalat és baljós előjel ellenére maradtak eszményei: a nemzet pusztta túlélése mellett bizakodott a költészet fennmaradásában, és bízott a szerelem és szeretet erejében is. A minden reményt kioltó Semmi partjáról a hit fel-felderengő lélekállapota is visszahúzta. Nem a tételes vallás, nem is a templomi áhítat, hanem a minden lehetséges elgondoláson túl lévő irráció, az a megmagyarázhatatlan valami, amit még 1908-ban így definiált: „Ő: a Muszáj, a Lesz, az Ámen” (*Isten, a vigasztalan*), és ami nem is mindig és nem állandóan, csak kivételes pillanatokban, néha-néha töltötte el lelkét. Ebben a konstellációban eltűnt előle a diadalmas Holnap, amely oly magabiztosan szólította fel valamikor a vitorlák felvonására, s végképp elfordult a jelentől, a mától, melyben „a Pokol muzsikál” (*Menekülés az Úrhoz*). A Holnap költőjéből a Tegnapi költője lett belőle.

Már Balázs Béla észrevette, hogy a háborús versekben a „Holnap” valamikori költője a mát is kiszorította öntudatából, és a tegnapi menekült: a „múlt nagy megtagadója a »tegnapi Tegnapot« siratja”⁵⁴. Balázs Ady lírájának egyik fontos fejleményére hívta fel evvel a figyelmet, de nem fogalmazott elég pontosan. Ady soha nem tagadta meg a múltat, sőt verseiben, publicisztikai írásaiban egyaránt a nagy nemzeti és európai hagyományok örökösének vallotta magát. Szakított a külsőséges petőfieskedéssel, de Petőfiről nem írt szebbet és igazabbat abban a korban senki, mint ő a *Petőfi nem alkuszik* (1910) című esszéjében. Nem a múltat tagadta, hanem a „tegnapot”, ha a szót bizonyos körülhatárolt társadalmi és politikai összefüggésben szimbolikus motívumként használta: mint a rossz jelen közvetlen előzményét. A jelent, a „mát” is társadalmi és politikai értelemben utasította el: elutasította a társadalmi haladás és az igazságosság nevében. De ha nem politikai összefüggésben szólt róla, akkor felmagasztalta mint Életet, mint a vitális értékek hordozóját. Sőt, az Élet – a szüntelen megjelenő halálmotívummal összefüggésben – nemcsak a valóságos organikus életet jelentette a versekben, hanem magát a költészetet is. A társadalmi és erkölcsi értelemben vett rossz jelennel szemben hirdetett eszményeit vetítette bele a jövőbe, a „Holnapba”, amit először a *Midász király sarja* című versében írt nagy kezdőbetűvel. Az *Új Versekben* és a kibontakozás

⁵⁴ BALÁZS, i. m., 29.

korszakának köteteiben a Holnap egyértelműen pozitív értékek hordozójaként szerepelt verseiben. Ez az, ami megváltozott 1914 és 1918 között, de ez sem egy csapásra következett be. A „holnap” és a „tegnap” szerepcseréje nem a háború alatt kezdődött el, hanem már korábban is meg-megjelent a versekben, igaz, általánosabbá és jellemzővé csakugyan a háborús versekben vált.

A három idősíknak esztétikai összefüggései is vannak. Ha az esztétikumot a befogadás folyamatához kötjük, akkor minden művészi alkotás, éppen mint művészi alkotás, a befogadás jelen idejében történik meg. Ezen a hatásbeli jelen időn kívül a jelen, múlt és jövő csak mint nyelvtani időalakzat vagy ábrázolt, megjelenített idősík nyerhet létezést egy irodalmi műben. A befogadás örökös jelen idejétől ilyenképpen el lehet különíteni az egyes műfajok megjelenítési alapidejét. Ez az epikában a múlt, a lírában pedig a jelen. Az epikában a narráció logikájából következően a jelen idejű nyelvtani formában elbeszélt esemény is valami múltbelinek a felidézése (kivéve, ha magára a narrációra történik reflexió), a lírában pedig az önmagába merülő szubjektivitás mindig csak a jelenben történhet meg, s a múltidézés óhatatlan narratív mozzanatokat csempész bele. Mivel az érzelmi és tudati állapotok önmegfigyelésen keresztül történő kifejezése, a reflexív kifejezés már bizonyos elmozdulás a narráció felé, ezért nagyon ritka a minden epikai mozzanat nélküli, vegytiszta líra. Narráció nélkül való azonban a zene: ezért a lírai kifejezés hatásfokozásában jelentős (a verses epikánál jelentősebb, szubsztanciálisabb) szerepet tölt be a vers poétikai-zenei szerkezete.

Ady verseinek a lírai hatást támogató poétikai-zenei szerkezete nem változott nagyobb mértékben az *Új Versek* óta, mint ahogy szóválasztása és mondatalkotása sem ment át nagyobb átalakuláson. Ami változott, az a képstruktúrában és a tematikusan megragadható értékdimenziókban történt. Ady költészetében a késő romantika konvencionális szókincsétől elütő szavak megváltoztatták a versek indulati jellegét, s erőteljesebb, keményebb, még azt is mondhatnánk, „férfiasabb” intonáció vette kezdetét a *Még egyszer* után. A vívódó bizonytalanságok, a fájdalmas kétségek egy felfokozott indulati szinten képződtek újra, mint láttuk, sok mindent megőrizve a romantikus költészerepek tartalmából. Elmaradt a népies dalimitáció behízsgáló, fülbemászó muzsikája, de távoli dallamemlék gyanánt megmaradt a versalkotásnak az a technikája, hogy a lekottázható verstani eszközök poétikai rétege alatt felszűrődik egy hallható, de meg nem határozható versbeli zene. Mint ahogy a zeneirodalom nem képes lejegyezni az agogikai ritmust, a versben is előfordulhatnak olyan zenei elemek, melyeket a verstan egyezményes jelölésével nem lehet megragadni.

Az Ady-vers legjellemzőbb tulajdonságai közé tartozott ez a különös – líraiságot fokozó – zenei szerkezet, mely vonzza, fogva tartja és magával sodorja olvasóját, mélyebb érzelmi benyomást keltve a rím- és ritmusrendszer elemeivel fölkellett vershatásnál. Elsőnek Horváth János figyelte meg az Ady-vers hangzásvilágának ezt a kettős természetét, a leírható ritmus dallamossága mögött felhangzó zeneiséget, mely nem részletekben, hanem összbenyomásként érvényesül⁵⁵. Később Sík Sándor vizsgálta részletesebben ezt a jelenséget. Makai Emilt idézte: „A rím, a ritmus csenghet bármi szépen, / Valami nincs a költeményben, érzem.” S hozzátette: „Ez a valami az a titokzatos belső zene, amelyet megfogni, lemérni alig lehet, de amelynek hiánya oly sivárrá teszi a legaggályosabb metrikával írt verset is (...) Ennek a zenei verselésnek Arany óta nincs nagyobb művésze nálunk Adynál”⁵⁶.

Ami a két utolsó kötetben megváltozott, az e csaknem teljesen változatlan versjelleg hátán megjelenő motívumok, szóhasználati jellegzetességek tartalmi, szemléleti síkján bekövetkezett elmozdulásokhoz kapcsolódott. A társadalom és a politikai élet jelene, amit a nagyváradi

⁵⁵ HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., 1910, 53–55.

⁵⁶ SÍK, i. m., 280–281.

évektől kezdve publicisztikában és versben egyaránt hevesen elutasított, 1914-re múlttá vált, és a háború még rosszabb jelenével szemben szinte idealitásnak tetszett:

Átkozódtunk, pedig a táltosok
Gyönyörű kora volt
S Leibniz világa:
Legjobb és leglehetőbb.

(*Kár a Voltért*)

Meghalt az ember kicsi drámáival,
Mámoraival, kedves bűneivel.
Meghalt a furcsa Tegnap
S elküldte ezt a szörnyü Mát.

(*Szent Liber atyám*)

A „szörnyü Mából” kitekintve a „tegnaphoz” való ragaszkodás a költői-emberi magatartás erkölcsi parancsolatává emelkedett az idősíkok szimbolizáló, jelképező értelmében:

Mert nem tehetnénk úgyse jobbat,
Mint a Tegnapba élni belé
S átkozni silány emberségünk,
Kit éltettünk és mégse jobbad

.....
Embernek lenni szégyen és csúf.
De mégis a régi Hit éget:
Marad Ember, a Régit vallva
S szavát egy Isten tán meghallja.

(*Tegnapba élni belé*)

Óh, tegnapi bizakodásaink,
Óh, tegnapi Tegnap igéje:
Noli tangere.

(*Tegnapi Tegnap siratása*)

Schweitzer Pál, aki legalaposabban vizsgálta a háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívumcsoportjait, arról írt, hogy noha először a *Mag hó alatt* című, 1914 októberében megjelent versben szerepelt nagy kezdőbetűvel a Tegnap, a jelképes értelmű motívum – mint annyi más Ady-motívum – nem versben, hanem prózai írásban tűnt fel. Még a háború kitörése előtt, a *Levelek Madame Prétéríte-höz* című ötrészes önvallomás-sorozatának 1913-ban keletkezett első részében írta: „Voltam garabonciása Tegnapoknak s Holnapoknak, kiknek története összefutott, kik elvették a Jelent, hogy én most kívül repessek az Időn (...)”⁵⁷ A „Holnap” itt még pozitív tartalmú volt, s mellette vele egyenértékű pozitív tartalommal töltődött fel a „Tegnap” által jelölt jelentéstartomány. A háborús versekben az történt, hogy megnőtt a „Tegnap” értéke, és elbizonytalanodott és egyre ritkábbá vált a „Holnapé”. A háború apokaliptizmusában a „Tegnap” lett a társadalmi értékek hordozója, és a jelen csak a Csinszka-versekben nyert pozitív tartalmat:

⁵⁷ SCHWEITZER Pál, *Ember az embertelenségben (A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai)*, Bp., 1969, 17–43.

Csak nekünk van még hajónk,
Árbocán a zászlós Jelennel.

(*A Jelen hajóján*)

Te vagy ma mámnak legjobb kedve
És olyan gazdag ez a ma,

(*Akkor sincsen vége*)

1914 januárjában még így írt: „S mert ránk-szabadult minden vétek, / Azért lesz itt újból is élet” (*Az ütések alatt*). Később a jövő, ha néha, nagy ritkán mégis derültebb színezettel jelent meg, akkor is – önbiztató költői halhatatlanságának tematizálása mellett (*Ifjú szívekben élek*) – egy-két kivételtől eltekintve csak két tartalmi övezetbe tartozott. Feltűnt a szerelem-szeretet értékdimenzióban, a Csinszka-versekben: „Be megszerettem érted a Jövőt” (*Minden nagy megújihodottságom*). Vagy a Jézus-szimbólumhoz forduló versek asszociációs körében szólalt meg: „Hozsánna, bízó Tegnapunk / S hozsánna neked, szent árú Holnap” (*Hozsánna bízó síróknak*). Mint tárgyatlan, megnevezés nélküli jövő vetült a rossz jelen elé, s az üdvözlésbe foglalt vágyakozás nem a „lesz” bizonyosságával, hanem a „talán” és „lehet” bizonytalanságával hangzott fel.

A jelen, múlt, jövő jelképező értelmű viszonylatai Ady gondolkodásának alapjellegébe nyújtanak bepillantást. Verseiben a jelen, a Ma kezdettől elutasított minőségekkel volt tele, s az eszményeket a Holnap felé induló hajó zászlajára írta fel. Ez a hajó most eltűnt a láthatárról, s helyette megjelent a Tegnap, mely ugyanúgy nem naptárszerű időszakot fejezett ki, mint a Holnap, hanem kvalitást. A Tegnap azonban nem az emlékezés folyamatszerű aktusában idéződött föl a versekben, hanem olyan értékteremtő aktusként, mint korábban a Holnap. Az eltűnt idő mint a fundamentális értékek gyűjtőmedencéje kezdett szerepelni: azoknak az értékeknek a gyűjtőmedencéjeként, melyeket történelem fölöttivé lehet tenni, át lehet emelni az idő fölé. Tulajdonképpen a szertefoszlott Holnap helyett működött ez az újonnan elképzelt Tegnap. Nem minden került bele, csak az, amivel ki lehetett kerülni a Mát, a gyehegnát, a poklot. Az idősíkoknak ez a jelképező értelmezése – mint Ady költészetében annyi minden – feltűnt az előző századvég és a romantika idején. Fichte a jelent átmenetnek tekintette a jövő idealitása felé, s onnan visszatekintve a tökéletes bűnösség korának nevezte. Fichte metafizikus volt. Hegel, aki szakítani próbált a metafizikával, azt hirdette – éppen Fichtével vitatkozva –, hogy a gondolkodó nem mehet túl a jelen világán, az ész csak a „jelen keresztjében” lehet megismerni.⁵⁸ Ady gondolkodástípusa Fichtéhez állt közelebb: értékeket ekkor, utolsó éveiben már csak a jelennel, a tökéletes bűnösség korával szemben, az idő és a történelem fölött volt képes elképzelni.

Nemcsak a versek időmotívumainak metaforikus tartalma változott meg az utolsó korszakban, hanem a térszemléleti motívumok is visszájukra fordultak. Ahogy a jelennek, a mának mint értékjelentésnek az összezsugorodása vagy teljes kiiktatódása az időn kívüliség képzetével járt együtt (ez megfogalmazódott már a *Levelek Madame Prétéríte-höz* első részében), úgy került előtérbe a kívüllét és különlet átértelmezése is. A különlet régi motívuma volt Ady verseinek. A meg nem értett nagy ember jeges magánya vagy a kitaszított, megalázott művész, az újat teremtő költő egyedül maradása a kibontakozás köteteiben is a líraalkotó témák közé tartozott. Néha pózolóan panaszolták a versek az elszigetelődést, de legtöbbször nemes fejtartással, büszkén vállalták, mint ami hozzátartozik a teremtő élethez. A kiválás, eltávozás, a megszokott és természetes élettől való elkülönülés szinte állandó rétege volt a verstartalomnak, ahogy *Az Illés szekerén* kötetben olvasható:

⁵⁸ HEGEL, *A jogfilozófia alapvonalai*, Bp., 1983, 19–22.

Nekem tavasz nem zsendül:
Elmentem gyökerestül.

(A tavaszi viharban)

De mellette ott volt ellentétképpen a másik szólam, a megértés- és szeretetvágy hangja, a hazaérkezés és közösségvállalás új és új bejelentése. A középső korszakban az izoláció–unió dimenziójából felül is kerekedett az unió, az egyesülés és odatartozás, a feloldódás és feloldadás iránti vágyakozás. Nem tűnt el a különlet indulati és tartalmi rétege, de erősebb, esztétikailag drámaibb, mélyebb lett az ilyenfajta megszólalás:

Óh, gyönyörű örökség,
Változó, ős, szent község,
Urbs, te feledtető,
Az én-élet poklából
Lelkem-testem kilából,
Te szent, védő tető.

Ím, magam idehoztam,
Védj és boríts be mostan,
Te szép, te bölcs, örök.

(Nyárdélutáni Hold Rómában)

A versben felidézett római utcakép jelen idejű térbeli valósága – jellemzően – már 1911-ben is a távoli múltba vezette az eszménykereső asszociációt. A különlet feloldódása csak a kulturális örökség virtualitásában vált elképzelhetővé.

A háborús versekben megváltozott az értékírány fő hangsúlya. A különlet vált a versekben értékesebbé és igazabbá. Egyszersmind más természetű lett az elkülönülés. Nem a meg nem értett vagy éppen üzött és üldözött szellemi ember felsőbbbsége nyert benne kifejezést, nem a jövő, a költői öröklét által majd beigazolódnó igazsága és értékessége szólalt meg benne. Ellenkezőleg: most nem őt nem értette a világ, hanem ő nem értette többé a világot. A jelen értelmezhetetlenné vált számára. Az elkülönülés nem az értelmetlen világtól való elfordulással volt azonos. Hévízi Ottó, aki az újabb Ady-szakirodalom egyik legjobb tanulmányát írta a kései versekről, joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy Adynál „az értelmetlenségnek nincsen »világa« és nincsen attól »elfordulás« sem”⁵⁹. Ady a világháború által előállott konkrét helyzetet tartotta mindenestül elutasítandónak, nagyon következetesen, hiszen elsőnek hívta fel a figyelmet arra még a balkáni háborúk idején, hogy a háború történelmileg csak rossz lehet. Olyan rossz, amely még jövőbe vetíthető tanulságokkal sem jár, olyan rossz, amelynek nincs revelatív tartalma, amelyből nem születik semmiféle jövő. Jövő csak a „Ma” felszámolásából és a „Tegnap” értékeinek reaktiválásából jöhet létre. A belülről fakadó erkölcsi parancs azokkal szemben kényszerítette elkülönülésre, akik – akár csak részben is – menteggették a háború konstellációjával azonos értelmű „Mát”, vagy úgy vélték, hogy az áhított „Holnap” ennek méhében fogan meg.

Az elkülönülésnek két fázisa követte egymást a versekben. Mindkettő kapcsolatban volt a háborúval, de eltértek egymástól az általánosítás körét illetően. Az első fázisban Ady attól a háborús eufóriától jelentette be különállását, mely a háború elején még egész tömegeket ragadott magával, és amely tévhitek és könnyű remények balgaságával áltatta az embereket. Ennek a fázisnak alapverse a már említett *Mégsem, mégsem, mégsem*:

⁵⁹ HÉVIZI Ottó, *Egy „elbölcsült” poéta hívősege* = Uő: *Alaptalanul*, Bp., 1994, 232.

Fölgyujtogattam minden hevülésem
S hideg szemmel is megvizsgáltam magam:
Hitem, harcaim, bús kétkedéseim.
Jaj, hogy nem szabad mégsem, mégsem, mégsem
Beléd oldódnom, szent, gyötrött Sokaság.

Mit jelentett a „Sokaság” ebben az összefüggésben? Erről szólt Adynak az a publicisztikai írása, melyet a Nyugatnak ugyanaz az 1914. november 1-jei száma adott közre, melyben a vers is megjelent. Ismeretes, hogy a háború elején a szociáldemokrata pártok szerte Európában kardcsörtetésbe kezdtek, és hozzájárultak a háborús pszichózis fokozásához. Ezért írta Ady mély gúnnyal, hogy „a szocializmus – tudjuk – jó gyermeknek bizonyult, engedelmesnek és tanulékonynak, talán a háborúhoz sem értenők nála nélkül úgy, ahogy értünk. (...) A szocializmus segítette az új tömegeket formáló háborút (...)”. Ettől az áldozatul esett, manipulált tömegtől, ettől a „Sokaságtól” és ennek eszméitől és lelkes bizakodásától kellett a költőnek egy magasabb étosz nevében távol tartania magát.

1915 elején még meg tudta fogalmazni a magasabb étoszt, mellyel magára maradt, de mellyel vállalta, tudatosan vállalta az elkülönülést. „Nem vagyok büszke arra, hogy magyar vagyok – írta Ady abból az alkalomból, hogy Octavian Goga egyre féktelenebb nacionalista uszításba kezdett –, de büszke vagyok, hogy ilyen tébolyító helyzetekben is megsegít a magam letagadhatatlan magyar magyarsága. Terhelten és átkozottan e levethetetlen magyarságtól, azt üzenem Gogának Bukarestbe, hogy nekem jobb dolgom van. Egy nemzet, aki súlyos, shakespeare-i helyzetben legjobbjai valakijének megengedi, hogy embert lásson az emberben, s terhelt, teli magyarságával a legszigorúbb napokban is hisz a legfölségesebb internacionalizmusban, nem lehetetlen jövőjű nemzet. Amelyik nemzet ma internacionalista fényűzéseket engedhet meg magának, nyert ügyű. Igazán nem jó magyar poétának lenni, de higgye el nekem domnul Goga, hogy lelkiismeretet nem cserélnék vele” (*Levél helyett Gogának*). 1915 januárjában jelent meg e megrendítő vallomás, egyedülálló az akkori európai irodalomban. De ez volt az utolsó pillanat, amikor még társadalmi-politikai alapú eszmét tudott megnevezni és szembeállítani a háború korával. 1915 őszén már nem látott többé lehetőséget a jobbulásra az idő és a történelem síkján. Elkezdődött az elkülönülés még komorabb, még fájdalmasabb, még katartikusabb második fázisa.

Ennek volt hírnöke az 1915 szeptemberének végén megjelent *Koldus hívésnek átka*. A koldus-motívum korábban is előfordult Ady verseiben, a *Vér és arany* kötetben szereplő *Beszélgetés egy szekfűvel* ismert, sokat idézett sorai így hangzottak: „Míg nem jöttem, koldusok voltak, / Még sírni sem sírhattak szépen”. A koldus az a nincstelen, aki nincstelenségét csak mások adományai által tudja megszüntetni. Vágyik arra, amije nincs, s ahogy a bibliai lelki szegény a lelki gazdagságra vágyakozik, a koldus hívőt a hit utáni vágy tölti el. A korai versben a koldusság a múlthoz tartozott, s büszke, romantikus gesztussal a költői eljövétel számolta fel. Az 1915-ös vers szerint viszont a jövőt fogja áthatni a koldusság: a háború után majd új oltárok fénye lobban, a világtól, a történelemtől új hiteket koldulnak maguknak tömegek, perspektívát, távlatot, aminek fényében el lehet felejteni „Gondolat, Szépség csúnya vesztét”. A „koldus hívésnek” éppen az lesz az átka, hogy feledtetve a múltat – a vers jelenét – újabb pusztuláshoz vezet, ami után aztán újra kezdődhet a hitek keresése. A korai versben a szerepvállaló költő volt az, aki megszüntette a koldusságot, most éppen ellenkezőleg, nem is ígérte, hogy maga után vonja a tömeget. Egyetlen lehetőségének és szerepének a teljes elkülönülést látta: erkölcsi kötelessége lesz, hogy mint Midász az igazságot, most a történelemért való szégyent vegye magára, s evvel kívül rekesse magát a felejtést találó többségen.

A szakirodalom hosszú ideig nem figyelt fel erre a versre, elsőnek Király István említette többször is, hangsúlyozottan monográfiájában, noha külön ő sem elemezte. A háborús abszurditásélmény kontextusában utalt rá. Thomas Mann-t idézte, aki „Riesenexplosion der Unvernunft”-

nak, az ésszerűtlenség óriás robbanásának nevezte a háborút. Ady azonban még kiterjedtebbnek, még mélyebbnek érezte a háború szellemromboló hatását, és nemcsak a gondolatot, hanem a szépséget is felvette a veszteség listájára. Király mindezt úgy interpretálta, hogy „nemcsak a vallás, hanem az evilágiság hagyományos humanista-felvilágosult világképe is válságba jutott. Kérdőjellé vált az ember önmaga számára, megkérdőjeleződött az egész emberi létezés”⁶⁰. Szerinte a *Koldus hívésnek átka* azoknak a verseknek a csoportjába tartozott, amelyek ezt a már általános „ontológiai válságot” fejezték ki, s melyeknek középpontjába ő az *E nagy tivornyánt* állította. Király a távlat rokon fogalmaként értelmezte Ady hitfogalmát. Arról írt, hogy a „nem gondolkodó, irracionális hitekkel szemben gondolkodó, racionális hit volt mindig az övé”. Az ebben az értelemben felfogott hit emelte aztán ki a monográfia gondolatmenete szerint Adyt a partikuláris én világából, a mából, és „a nembeli ember létezési tervével a történelemmel, a tegnapokból a holnapok felé áradó idővel kötötte össze”.

Király monográfiája után a szakirodalom éppen ezek iránt a kérdések iránt kezdett fokozottan érdeklődni, s előtérbe kerültek a középső és a kései korszak verseinek elvontabb, filozófiai összefüggései. A lukácsi marxista társadalomontológia alapján nem lehetett ezeket a kérdéseket másképpen sem felvetni, sem megoldani, mint Király tette. A másféle kérdésfelvetéshez másféle elméleti alapokra volt szükség. Hévízi Ottó az 1980-as években az idős Lukács marxizmusától a fiatal Lukács szellemtörténeti fogantatású iróniafogalmához fordult vissza, hogy a középső korszak verseinek megváltozott jellegét leírja⁶¹. Olyan kategóriát hívott segítségül Ady értelmezésére, melyet Lukács éppen az első világháború hatása alatt, Ady kortársaként dolgozott ki magának. 1914–15 telén a *Regényelméletet* írva felújította a korai romantikusok irónia-felfogását, de át is alakította azt, megszívlevél Hegel és Kierkegaard bíráló, sőt elutasító szavait, melyekkel Friedrich Schlegelt, Novalist és Solgert e tekintetben illették.

Lukács megpróbálta felhasználni az irónia régtől ismert és elterjedt stilisztikai jelentését, és annak kettősséget feltételező jellegéből kiindulva rugaszkodott el a filozófiai tartalmak felé. Az irónia mint stílusfordulat a gúny egyik fajtáját, a tudatlanság tettetését, az ignorancia szimulálását jelenti, olyan beszédmodot, amikor a kijelentéstevő az ellenkezőjét mondja annak, amit gondol. Ilyen stílusfordulat a világ szinte minden írójánál előfordul, és természetesen Ady verseiben is lehet példákat találni rá. Lukács a stilisztikai értelemben vett iróniából a kettősséget tartotta meg, de a kategóriát kiemelte a nyelvészeti stilisztikából, és áthelyezte oda, ahová a korai romantikusok is tették, az ember egész lényét átható magatartások területére. „A költő iróniája – írta – az isten nélküli korok negatív misztikája: docta ignorantia az értelemmel szemben; a démonok jótekonny és gonosz működésének felmutatása; lemondás arról, hogy e működés tényénél többet is meg tudjunk érteni, és mély, csak a megformálás útján kifejezhető bizonyosság, hogy ebben a tudni akarásban és tudásra való képtelenségben csakugyan megtalálták, megpillantották és megragadták a legvégső dolgot, az igazi szubsztanciát, a jelenvaló, nem létező istent.”⁶²

Ennek az iróniafogalomnak a segítségével valóban mélyebben meg lehetett ragadni a versek belső változásait, mint avval a tematikus, historizáló megközelítéssel, mely a versjelleg módosulásait csak a háborút közvetlenül megelőző évek politikai válságjelenségeivel, illetve azok hatásával kötötte össze. S annál is, amely – mint Király könyve – az idős Lukács nembeliség-

⁶⁰ KIRÁLY, i. m., I. k., 469.

⁶¹ HÉVIZI, Ady iróniája, uo., 207–228.

⁶² LUKÁCS György, *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika, A regény elmélete*, Bp., 1975, 542.

kategóriájának evilági perspektívájából nézett a versekre. Érezni kell azonban, hogy Ady mégsem volt ironikus költő: nemcsak a Lukács előtti és az őutána következő iróniafelfogások szerint nem volt az, hanem abban a különös értelemben sem, ahogy a *Regényelmélet* alkalmazta a kategóriát. Kétségtelen, hogy az Ady-versekre oly gyakran jellemző paradoxialitás, ellentétezés, az egymás mellett mondott igen és nem, a valaminek szinte egyszerre való állítása és tagadása a kifejezés megválasztásának szintjén hasonlít arra, amit Lukács állított az iróniáról, de lényegét tekintve mégsem volt azonos vele. A kor az ő számára nem volt Isten nélkül való, az emberi világ, a társadalom síkján megtörténeteket pedig csakugyan értelmezhetetlennek tartotta. Adyt csak akkor lehetne ironikusnak nevezni, ha eltekintve Lukács kategóriaelemzésének lényegétől, azonosítanánk az iróniát a paradoxonnal. Ha Ady esetében mindazt, ami kétség és bizonytalanság formájában jelent meg a versekben és mindazt, amit Király az ezeken a kétségeken romantikus gesztussal felülkerekedni akaró „mégis-morál” körébe utalt, átkeresztelnénk iróniának.

Lukács, aki jól ismerte Kierkegaard véleményét az iróniáról, tudta, hogy az irónia azért szembesül az értelemmel, mert végső soron mindig a metafizikai tartományok és a hitbeliség partján fordul vissza. Az ironikus nem lehet metafizikus, a metafizikus pedig nem lehet ironikus. Ez két egymással határozottan szembenálló magatartás: Lukács azonban – és éppen ez volt újdonság a felfogásában – a metafizikus tartalmak elfogadása és elutasítása között a bizonytalanság széles sávját is az iróniának adományozta. Sőt a „költői szubjektum belső meghasadását” tartotta az irónia alapjának. Hévízi Ottó ezt a nézetet osztva egy későbbi tanulmányában a kései Ady-versek hit-tartalmairól írva újból visszatért a lukácsi iróniafogalomhoz⁶³. Finom elemzéssel különbséget tett hit és hívőség között, mondván az előbbi szilárd, zavartalan és bizonyos, az utóbbi pedig kétellyel terhelt és kétséges, s mint ilyen az irónia alapozza meg Adynál. A példának hozott sorok a még 1910-ben írott híres versből („Hiszek hitetlenül Istenben, / Mert hinni akarok”) azonban nem az ironikus magatartás sorai. Eltekintve attól, hogy a hitakarat megvallása teológiai szempontból már a hit körébe tartozik, az akarat nem kételyszerű minőség, hanem abszolút. Az akaratot nem lehet kétségbe vonni, csak a kijelentéstevő fejezheti ki kétségét saját akarásának szilárdságát illetően, de erről itt nem volt szó. A kívánság megmagyarázhatatlansága, melynek reflexív kifejezésével az 1910-es vers befejeződött („Isten, Krisztus, Erény és sorban / Minden, mit áhítok / S miért áhítok? – ez magamnál is, / Óh, jaj, nagyobb titok”), nem bizonytalanabbá tette az akarást, hanem még inkább megerősítette (*Hiszek hitetlenül Istenben*).

Az 1910-es évek elején kinyilvánított hitakarat végig megmaradt Ady verseiben, megmaradt a háborús években is, de megváltozott annak a köre, amire irányult. Király szerint Ady minden megőrződött hitbeli intenciója a társadalom és a történelem síkjára vonatkozott, társadalmi tartalmú perspektívát jelzett, Hévízi Ottó pedig ellenkezőleg, minden hitbizonytalanságot, hitmegrendülést, hitvisszavonást úgy értelmezett, mint ami a kétségeknek azon metafizikával szemköztí parti sávján helyezkedik el, amit a fiatal Lukács iróniának nevezett. Valójában azonban Ady versnyelvén a hit egyszerre több mindent jelentett, jelképesen magában foglalta az emberi, történelmi, társadalmi jobbulás reményét, bizakodását abban, hogy derültebb égboltú lesz a történelem dimenziójában elképzelt Holnap, és jelentette az istenhítet, jelentette annak hitét, hogy léteznek minőségek az idő és a történelem fölött, melyek áthatják az ember lelkét. Kis Pintér Imre, aki máshonnan közelítette meg az Ady-oeuvre-t, azt írta, hogy az utolsó korszakban is fölhangzott „legfontosabb szava – a hit –, de már nem a pozitív jövőkép állt mögötte fedezetül, hanem egy, a lehetetlennek is nekifeszülő heroikus tartás, a negatívitásból – hogy hit nélkül nem lehet élni – fakadó kategorikus imperatívusz (...)”⁶⁴. Az ironi-

⁶³ HÉVIZI, Egy „elbölcsült” poéta... i. m., 230.

⁶⁴ KIS PINTÉR Imre, *Esélyek*, Bp., 1990, 266.

kusnál nincs támpontja a hitnek, magatartásának lényegét alkotja az a fajta jelenben maradás, amelyet már csak tiszta negatívum tölt meg. Ady nem volt képes a tiszta negatívumban maradni, át kellett hogy törje magát a hithez: de a hittartalomból az utolsó években kivetett mindent, ami a társadalom életteréhez, a történelmi időhöz kapcsolódott volna, csak azt tartotta meg benne, ami idő feletti lehetett, ami metafizikus volt, vagy azzá lehetett költőileg tenni. Talán éppen ezért nem érzi őt a mai, alapvetően ironikus – az ő koránál még keserűbb, még kilátástalanabbnak mutakozó korszak – a maga költőjének.

A hittartalom változása abban nyilvánult meg a kései versekben, hogy egyre élesebben elkülönült bennük egymástól a megnyilatkozó hitbeliség két nagy vonatkozási rétege: egyre bizonytalanabbnak látta, hogy jobbra fordulhatnak még a történelmi időben létező minőségek, 1915 után pedig úgyszólván megszűnt az ezek jó irányú változásába vetett bizakodása. Sőt, a *Koldus hívésnek átka* arról szólt, hogy erkölcsi kötelezettségét átérezve nem vállalhat majd közösséget azokkal, akik a történetek után is bizalommal lesznek még a társadalmi megoldások iránt. Egy olyasfajta jövőbeli magatartással szemben, amely azt mondja majd, hogy örülünk, hogy életben maradtunk, borítsunk fátylat a múltra, nyissunk új lapot, higgyünk új eszmékben – egy ilyen felszínesen derűs magatartással szemben ő a szegyenben való lét elfogadását és magatartássá emelését tekintette egyedül etikusnak. Évtizedekkel később, a második világháború kataklizmája után Adorno jutott el korántsem azonos, de hasonló megfontolásra. A lukácsi társadalomontológia fogalmaival azért is nem lehetett megragadni a kései Ady-versek mélyebb vonatkozási rétegeit, mert alapjukat éppen annak a társadalomontológiai távlatosságának a teljes kritikája és visszavonása képezte, amelyre ez a fajta ontológia épült.

De a korai Lukács iróniafogalma sem ad kielégítő támpontot e versek értelmezéséhez, mivel a szegyenben való lét egy meghatározott irányban mégiscsak nyitott. Szükségképpen az. Az irónia az ironikus tudata számára létező összes horizontok teljes tagadásával jár. Éppen annak belátása, hogy az összes horizont elvesztette távlatot adó értékét, és ő ennek tudatában, a bezárult horizontokon belül maradt. Nincs honnan kritikát mondanía, többé nincs koturnus a lábán, amely felmagasítja, nincs magasabb pont, ahonnan széttekinthet. Rázárultak a horizontok. Lukács avval tompította a még sötétebb, még keserűbb 19. századi irónia-felfogást, hogy azért maga a művészi formálás a tökéletes bűnösség kora fölé emelheti az ironikust. Elképzelése mögött a Dosztojevszkij-regények forma-szubsztancialitása húzódott meg.

A szegyenben való lét azonban nem ironikus természetű, mert akkor maga a szegyen is tagadás alá kerülne. Ez nem volna lehetséges, mert nincsen kétséges szegyen: a szegyen abszolút. A szegyen feltétele pedig nemcsak a szegyen tárgya, ami miatt a szubjektum szégyelli magát, hanem annak az ő számára való létezése, aminek a nevében a szegyen megtelepszik. A szegyen lényege, hogy tételez valamit azon túl, ami szegyenre kényszerít; a szegyenkezés mindig valami megtagadott, mellőzött, meg nem valósított érték nevében történik. A nem affektus, hanem kognitív-szituacionális emóció értelemben vett szegyen (a lelkifurdalás és a bűntudat rokonaként) éppen ebben tér el az iróniától. Az irónia olyan abszolút tagadás, ahol már nincs minek a nevében tagadni. A szegyen is tagadás, de mindig átsejlik rajta a mellőzött és megtagadott pozitívum. A szegyen valami miatt, egyszersmind valamivel szemben üli meg a lelket: és amivel szemben, azt értékként fogadja el. Ebből a szempontból nincsen különbség a között a szegyen között, amikor a szubjektum saját elkövetett cselekedetét szégyelli, és aközött, amikor mások cselekedetei miatt szégyelli magát. Ady magára vett és a jövőre is kiterjesztett szegyenén ugyancsak áttűnt egy értéktartomány a szégyentárggyal, a háborúval és majd az „új oltárok” fényében bekövetkező könnyű feledéssel szemben.

A szegyen tételelesen, megnevezett formában is keretezte ezt a korszakot, az 1915 őszi *Koldus hívésnek átkában* fogalmazódott meg először („Egész magyar- és ember-voltom / Lángja, égése lesz a szegyen”), és még a legutolsó versek egyikében, 1918 októberében is újra megerősítést kapott:

Adj' Isten, holtak, mi még más mezőkön
Taposunk rongyos, vén, piros csizmánkkal,
Vérben pirulni egy véres világgal.

(*Két kuruc beszélget*)

A pirulásra kényszerítő világgal szembeni pozitív értéktartomány azonban nemcsak szemben állt a bűnösség korával és a bűnösség valószínűsíthető folytatódásával, hanem „túl” volt rajta, transzcendens volt hozzá képest. Nem az időhöz és a történelemhez tartozott a kései versek értelmében, hanem metafizikusan felfogható minőségek alakját öltötte. A szégyent a történelem és társadalom egész körével azonosított háború és a feltételezett jövő, a feledés váltotta ki, az evvel szemben álló értéktartomány (Isten, szerelem, nemzet, Élet, költészet) pedig átemelődött a metafizika területére, transzcendálódott az itt és most egész történelmi világához képest. A kései versek visszavonták a hitet, reményt, bizakodást mindabban, ami az időhöz, a társadalomhoz és a történelemhez tartozik, de megtartották mindavval kapcsolatban, amit az idő fölött lehet elgondolni.

Milyen lírai magatartásformát vehetett magára ez a tagadás és igenlés, ez a visszavonás és megőrzés és az őrzött értékeknek ez az időtlenítése, transzcendálása a lírai kifejezésnek azon „lélekbeszéd” szintjén, melyen Ady költészete játszódott, s melynek távolabbi bölcséleti analógiájaként – legalábbis hozzávetőlegesen – Brentano pszichologizmusát lehet megnevezni? A korabeli Kosztolányi Mach szenzualizmusához hasonló lírafelfogása alkalmat adott mindezeknek a kérdéseknek a háttérben tartására, Babitsot a tudatlírával való kísérletezés szembesülésre kötelezte, de ő éppen a tudatlíra szintjén választhatott a magatartások között. Ady számára a „lélekbeszéd” nem adott választást, előtte egyetlen líraalkotásra is képes magatartás maradt nyitva: a rezignáció. A tagadott minőségekkel, életsíkokkal szemben a vallott értékek transzcendálása, túlelése a rossz valóságon a lélekbezárást kellett hogy jelentse. Ahogy Kierkegaard írt a Rezignáció Lovagjáról, aki beleszeretett a szép hercegnőbe, aztán lemondott róla, elment, elbujdosott, csak hogy a lelkében megőrizhesse olyannak, ahogy megismerte, vagyis lelkében a romboló idő fölé emelhesse alakját.

A rezignáció vállalt magatartása járta át Ady kései verseit, s a megőrzés céljából történő lemondás kelti a versekből áradó különös hangulatot, fájdalmas érzelmi tónust. A szégyenben való lét tehát kettéválasztotta a versekben a korábbi Minden csoportjait, elkülönítette bennük az időhöz kapcsolódót és az idő fölé emelhetőt, de ez utóbbit is csak a rezignáció magatartásával formálhatta lírai tartalommal. A rezignáció mint lírateremtő magatartás magába olvasztotta és egybefoglalta a megnyilatkozások szerepszerű jellegét, az utolsó két év verseiből ennek következtében eltűnt a versszubjektumnak az a sokfélesége, mely korábban jellemezte ezt a költészetet. Az intenzitás azonban kárpótlást nyújtott az extenzitás csökkenéséért, a kései líra egész indulati ereje belesűrűsödött a rezignáció tónusába, Adyból ha nem is a Rezignáció Lovagja, de a Rezignáció Költője lett.

A rezignációban őrzött, szubjektumfenntartó értékek közé tartozott az istenhit. Schweitzer Pál figyelte meg, hogy a háborús versekben megváltozott az istenképzet jellege, egyneműbb lett a korábbiaknál, „a költő sem viaskodik vele, mint hajdan. A versolvasó inkább az azonosulás tanúja lehet. Legföljebb isten fogalmának elvontsága növekedett meg a múlthoz képest, ami megkönnyíti a költő azonosulását vele. A fogalmat abban a jelen fölé emelkedő, annak ellentmondásait a végtelen Időbe oldó s ezáltal a harmónia lehetőségét legalább perspektivikusan megteremtő alakban lehet leginkább megragadni, ahogy *A gyávaság istenessége* és *A régi Isten* állítja elénk.”⁶⁵ Ez az 1915–16-os versekre hivatkozó megállapítás fokozottan érvényes az utolsó két év verseire, amikor a hit már elveszítette a háború első éveiben még meglévő társadalmi, történelmi vonatkozásait:

⁶⁵ SCHWEITZER, i. m., 79.

Nincs már semmi hinnivaló
Higgyünk hát a van-vagy-nincs Úrnak.

(*Menekülés az Úrhoz*)

A hit itt már nem szimbolizált semmit az istenhiten túl, Isten mint a hit egyetlen lehetősége kapott jelentést a versben. Ismét csak paradox kifejezési formában? A vers hatásáról Rónay György, aki szép tanulmányt szentelt az „istenkereső Adynak”, azt írta, hogy őt éppen a szíve mélyéről valósággá tépett Istennek a konkrétsága ragadta meg, „az a hiten-túli hit, az a félelmetes senki földje, ahová csak a legnagyobb istenvándorok tévedtek vagy merészkedtek el. Egy Pascal, egy Ady...”⁶⁶

Az utolsó versek között újra feltoluló istenes versek azt sugalmazták, hogy a világ önkörében már nem változtatható meg, nem hozható helyre, ami megromlott, azon csak a csoda, a megváltás, csak Isten segíthet. Ezért idézte fel ilyenképp a háború kitörését: „(...) Isten várón emlékezem / Egy világot elsúlyesztő / Rettenetes éjszakára” (*Emlékezés egy nyár-éjszakára*). Az utolsó istenes vers, a *Követelő írás sorsunkért* 1918 augusztusában bensőséges perlekedő fohászkodás volt, mely nemcsak a megőrzött istenhitről tanúskodott, de – ami ritkán fordult elő Ady költészetében – vallási tétel, a kálvinista predestináció összefüggésében nyerte el értelmét:

Szivemben élsz, sétálgatsz, uram,
De tartozol is a szívemnek,
Alázatosan, nyomorúan
Kérlek: add nekünk a mi sorsunk.

Az utolsó versek tartalmi övezetében nagyobb szerephez jutott a Jézus-motívum, ami a korai kötetektől kezdődően a szívszorítóan szép mesék és hősi legendák hangulatát idézte. Mint virtualitás, elgondolás, melybe bele lehet kapaszkodni a lélek mélyén:

Szent elgondolás: volt egy Jézus,
Ki Krisztus volt és lehetett
És szerette az embereket.

.....
Úgy látlak, ahogy kigondoltak:
Egy kicsit véres a szíved,
De én-szívem egészen tied.

(*Volt egy Jézus*)

Az istenhit mellett a rezignációban őrzött értékek közé tartozott a szerelem. Az utolsó években ez már csak egyetlen személyre irányult: Csinszkára. Ő pedig a felesége volt, hűs-vér, testi valóság, miért kellett a lélek mélyén elrejtene, mint Kierkegaard hősének a hercegnőt? Ki tudja? Az Ady életrajzával foglalkozók rengeteget írtak erről, ellentétes vélemények csapnak össze immár hosszú évtizedek óta: Boncza Berta, aki méltatlanul belopta magát a halhatatlanságba és Boncza Berta, a megmentő angyal. A versek mindenesetre lírai idealizációt teremtettek, s inkább ez utóbbit mondják. Az utolsó két évben már egészen elvontak, éteriek lettek, és a naplemente lágy fényei kisimították bennük mindkettőjük vonásait. A szerelem mint menedék szerepelt e versekben a világ előtt: „Nézz, Drágám, rám szeretve, / Téged találtalak menekedve / S ha van még kedv ez aljas világban: / Te vagy a szívem kedve” (*Nézz, Drágám, kincseimre*). A valóság világából, melytől az éles elkülönülést választotta, a szerelmet megtartotta a maga közelében, de fölemelte, elvonatkoztatta, a hajdani Léda-versek-

⁶⁶ RÓNAY György, *Hit és humanizmus*, Bp., 1979, 392.

hez képest absztrakttá változtatta. Az utolsó években már nem esett szó rossz szerelemről, halálvirágos csókról. De nem is a szexus lenyűgöző hatalma áradt belőlük, hanem a csendes szeretet, mint az egyetlen megmaradt és lehetséges emberi kapcsolat. Az egymást tépő lázas szerelem helyét az együttérzés és megértés csendes, elcsitult bensősége foglalta el. Valami időtlenné tűnő, mozdulatlan elfogadása a szeretet felé áramló sugarának. A szerelemben megvalósuló szeretet mint az embernek maradás garanciája kapott hangot ezekben az utolsó versekben. „Próbáljunk mégis megmaradni / Ebben a gyilkos vad dúlásban” – írta 1918 februárjában a *De ha mégis?* című, utolsó Csinszka-versben. Az utolsó két évben már mindent arra vonatkoztatott, amitől messze akart kerülni, amit el akart taszítani magától: a háborúra és a háborúval azonosított egész társadalmi világra. A megmaradás az ettől való különletet jelentette. Vesznek, tűnnek, futnak, hullnak: a vers mozgást jelentő igéi a háború világához tartoztak, s ezekkel szemben a tételesen megfogalmazott egy helyben maradás az időből való kilépés képzetét is keltette. A rezignációban őrzött szerelem ennek az időtlenné különülésnek volt eszköze. Illúziója?

Elvonttá változott az első kötetek óta szinte mindig nagy kezdőbetűvel leírt Élet is. Nem a háborúhoz, nem az időhöz, nem a társadalom világához tartozott többé ez sem. E motívumnak kezdettől voltak életfilozófiai hangsúlyai, az Élet úgy szerepelt, mint nagy, iránytalan, mindent magában foglaló gomolygás, körforgás, megszűnés és újrakezdés. Ez a hangsúly most tovább fokozódott. A szégyent kiváltó, elutasítandó konkrét élet és a rezignációban megőrzendő élet élesen elhatárolódott egymástól.

Mocsok a szívünk és agyunk,
Sírván siratjuk, hogy vagyunk
S hogy van, *még* van, az Élet
S hogy tudunk, mit se tudva
S utunk a latrok útja,
Holott Jézusokként kezdtük.

(Élünk vagy nem?)

Evvel a latrokká vált emberi élettel szemben csak a természet körforgását, örök rendjét, a tenyészet-életet tudták szembeállítani az utolsó versek a vitális értékek csoportjában.

A Halleluják már előre
»Föltámadt Jézus«-t berzenkednek,
Drága nedvek és drága kedvek
Kapnak csiráztató erőre
S a Tenger álmos, szép, nyugodt.
Az Élet indul mindenütt
És titkos, bűvös hegedük
Mindenféle nótákat pengnek

(Készülés tavaszi utazásra)

Nem volt ember nélküli ez a természet örök körforgásába zárt élet, de az emberiből csak természeti vagy a természetihez közeli került bele, a vágy, a szerelem, az önfenntartó munka. Ebben az 1917 áprilisában közreadott versben a „mindenki újakra készül” híres szavai ilyen életfilozófiai összefüggésben nyerik el értelmüket, és a „Remény” is a tenyészet-élet örök fennmaradására, az abban való bizakodásra, az abban való gondolkodásra vonatkozott, minden társadalmi-politikai metaforizálás nélkül.

De ibolyás s nótás nagyon
Magyar síkok sok fehér falva,
Népük künn sűrög a mezőn.
S az élet édes szomjusága
Tikkaszt, kerget dalokba vágyva
És mindenki újakra készül
Mámoros, megváltó vitézül
S ha baj van is, segít a Nap,
Jó szó, szép hit, szánt akarat
S régi bajtársunk, a Remény.

(*Készülés tavaszi utazásra*)

Nép, nemzet, magyarság: ez volt a költő Ady utolsó szava. Márpedig az utolsó szavak köré különös legendák szoktak szövődni, ellenőrizhetetlen kijelentések, utolsó, szent élettanácsok keringenek évtizedeken vagy évszázadokon át a köztudatban: „mehr Licht” – mondta állítólag Goethe, de hogy így történt-e, nem bizonyos. Az utolsó közreadott vers azonban faktum. Ady utolsó verse, az *Üdvözlét a győzőnek* 1918 novemberében jelent meg: keserű, szarkasztikus, fájdalmas vers, melyben a nemzet, a magyarság féltése vetett még egy utolsó lángot. A legyőzött, megszegyenített nemzet sorsa miatti szorongás fogalmazódott meg benne a konkrét történelmi helyzet előterében. Mint az utolsó két év verseiben, minden történelemben kibontakozó szituáció, ez is reménytelenséget sugallt, baljós jövőt jósolt. A nemzet, a magyarság, a nép, a „fajta” azonban, akárcsak az istenhit, a szerelem és a tenyészszerű Élet, átemelődött a versek által konstituált lélek belső övezetébe, ahol kortalanná, időtlenné és történelem fölöttivé vált. A történelmi ország fennmaradása határaival együtt kétséges lett, de a nép, a „fajta” élete nem. A háromrészes *Két kuruc beszélget* 1918 tavaszán megjelent mindhárom része különös, köztes szituációban játszódott. A beszélgetők valahonnan valahová tartottak, valami után és valami előtt voltak, éppen megálltak, beszélgetésük alaphelyzete, a „közben” mégsem hatott átmenetinek, időlegesnek, hanem éppen ellenkezőleg, a téren és időn kívüliség végtelenségének képzetét keltette. A júniusban megjelent „Merre Balázs testvér” kezdetű kuruc vers a „semerre” szavával, az iránytalanság válaszával a teleológia nélküli életet, a pusztá megmaradás értékét hangsúlyozta. S ugyanez szólalt meg az októberben írott utolsó kuruc versben, a „Most már nagyon jó, mert nem lehet rosszabb” kezdetűben is, csak még több keserőséggel és kétséggel. A nemzet, a nép, a „fajta” is csak úgy maradhat meg, mint a tenyészetvilág, mint a természet örök körforgásának része, mint a csucsai kert tavaszi virágai a *Készülés tavaszi utazásra* című, már említett versben.

Az 1917–18-as kuruc versek a nemzetmegmaradás reményének rezignációba vetése mellett arról az általános etikai beállítódásról is hírt adtak, amely ha mélybe süllyedt Atlantiszként is, de mégiscsak fel-felhangzott a kései korszakban. Annak a társadalmi-politikai radikalizmusnak az etikai oldaláról van szó, mely a nagyváradi időszakban Ady meggyőződésévé vált, és azóta áthatotta gondolkodását. Ez nem semmisült meg az utolsó évek szenvedéseiben és katalizmájában sem, csak megnevezhető jövőképe foszlott szerte, csak az a bizodalom fogyott el belőle, hogy a társadalom szerkezeti és szervezeti síkján megoldást lehet találni az emberi gondokra. Radikalizmusából azonban megmaradt az, hogy a szegényekhez, a kisemizettekhez, kiszolgáltatottakhoz, félrevezetettekhez kell húznia az írástudónak. A nemzettel, a magyarsággal, a „fajtával” azonosított kurucok a szegény emberek voltak a számára. Ez a radikális gyökerű, plebejus indulat még az utolsó hónapokban is megőrződött a versekben, amikor már semmi társadalmi távlatot nem látott maga előtt. Ez is elrejtőzött a rezignációban őrzött értékek között, s a nép és nemzet ennek dimenziójában ugyancsak eszményivé, platonikussá változott.

A rezignáció íve két érzelmi határvonal között feszült ki. „Kell hogy még lelkem régi hitek gyujtsák / Vagy egészen elbocsátom magam” (*Beszélgetés a szívemmel*). A régi, a háború előtti korszakait jellemző hitek nem tértek többé vissza a versekben, de a nihilbe sem merült bele: az utolsó évek verseinek zöme a két idézett sor között lévő állapot verse volt. Ez volt a szegény és a rezignáció. Transzcendenssé párolt eszmék biztatása szólalt meg bennük, az időtlenné és tér nélkülivé változtatott, szinte már testetlen szerelem, a természet organikus létére redukált Élet-fogalom, a történelmi idő fölé emelt nemzetragaszkodás és Isten. Isten, aki egyedül segíthet az emberen. Az utolsó versek a teljes rezignáció versei voltak: csendes szomorúsággal, néha fájdalmas gúnnyal, éles szarkazmussal már csak a versekben konstituálódó lélek mélyére tudtak bemenekíteni néhányat a régi lobogó, romantikus eszmékből, mintegy kiszakítva őket az időből, elhatárolva őket a tértől, hogy elvontságukban, időtlenségükben egy virtuális tartomány épüljön belőlük.

Az utolsó két évben mégis születtek olyan versek, amelyekben az elutasítás a keserűség abszolút fokán történt. Oly fokán, hogy az már a szegény érzelmi tartományán is túláradt, s a szegényben bennefoglalt, az azt kiváltó negatívummal szembeállított értékek jelenlétét is lehetetlenné tette. Mégoly rezignált, mégoly elvonttá változtatott, mégoly absztrahált jelenlétét is. Ekkor szivárgott át a versekbe a legrosszabb emberi állapot, a közöny. A *Beszélgetés a szívemmel* idézett két sorában leírt állapot közül az első nem valósult meg többé, de a második néha bekövetkezett.

Terítve a Föld: lakni tessék,
Tombolj, Világ, most szabadult el
Poklokna minden pokla rajta,

.....

Eljött az álmodt minden-mindegy,
Esküdjünk a mindent-szabadnak,
Bőrünk úgyszólván ördögök bőre:
Lakomázzunk s aztán – előre.

(*E nagy tivornya*)

A közönyössé keseredéssel volt rokon a teljes érzelmi kiszáradás képze. A *Nagy szárazság idején* már T. S. Eliot *Átok földjét* anticipálta.

Megfogyott az Ég esője,

.....

Olyan száraz a szívünk is,
Hogy a lucskos förtelmeknek,
Miként egy szomjas szivacs,
Álmosan és szomjasan,
Telhetetlen hull élénk.

Száraz az itt-maradt lármá
Szeretlem, bűn, jószág, minden,
Száraz a rettenetes,
Száraz a jámbor, fehér,
Száraz bennünk a jó Isten.

A közöny, a minden mindegy, az érzelem és értelem kiszáradása, a teljessé és tökéletessé vált kiszolgáltatottság azonban csak narrációszerűen elbeszélhető állapotok a líra területén, de nem invokálhatók a vers hatásmechanizmusában. A versírás akarata, mely tárgyasul a versben, ilyenkor maga mögé utasítja a reflektált gondolatok tartalmát. A megíró vers erősebb ellenérv a benne megfogalmazott gondolatnál.

Így győzte le a közönyt maga a versírás az utolsó előtti versben, *Az utolsó hajókban* is.

Szabad, hű tenger volt a lelkem,
Nem érdemeltem,
Hogy most legyen fáradt, hullámtalan, holt,

.....
De két hajó szeli még küzdve,
Lesve és űzve
Egymást tépett lobogókkal: a fáradt
Félelem s a hetyke utálat.

De mit utáljak, mitől féljek,
És miért éljek?
Elsülyesztem még ezt a két hajómat,
Lelkem adom a Titkolónak.

A Titkoló, a Sors, az Isten
Ez a sok Nincsen
Ne bántsanak: meghalt ez a hű tenger
S ásít sós, hideg, unott szemmel.

Nincs vers a korabeli költészetben, mely tökéletesebben megközelítette volna a tragédiát, mint ez. Líra nem juthat hozzá közelebb. A tragédiában felkeltett részvét és félelem helyett itt a félelem és utálat szerepelt, s az utálat a részvét ellentéte, de hasonló mértékű érzelmi involváltság. A közöny pedig az involváltság felszámolása: kérdés, hogy eljutott-e ide a vers a reflexív módon leírt, elbeszélte éreztörténet végére érve. Nem jutott el, nem is juthatott. Az igazi, teljes közönyhöz még egy lépést kellett volna tennie, egy nagy lépést: az elnémulást. A közöny nem artikulálható, nem beszédese, a közöny néma. Amíg van szó a kifejezésére, addig fennáll az érzelmi involváció, és addig a közöny még nincs „itt”, legfeljebb közeledik. Ady még egy verset írt ez után a vers után: ez a Nyugat 1918. október 1-jei számában jelent meg, az *Üdvözlét a győzőnek* pedig másfél hónappal később, november 16-án látott napvilágot. Aztán csakugyan jött a némaság, a betegség és a halál némasága.

Ady életének utolsó két évében, 1917-ben és 1918-ban negyvenegy verset írt. Ha egész pályáján csak azt a negyvenegy verset írta volna meg, akkor is a magyar költészet legnagyobb alakjai közé tartoznék, a táltosok közé, akik legalább képletesen megjelölve, hat ujjal születtek, mint ő. Utolsó éveire a fájdalom, a reménytelenség és kilátástalanság, már mintha a hangszálait is befonta volna, halkabb, fojtottabb, rekedtesebb hang jött csak ki a torkán. Végképp elmaradtak a nagy, romantikus mozdulatok, megfogyatkoztak, fölcserélődtek, egymásba folytak az irodalom-lélektani értelemben vett szerepek, s a vers-szubjektum új, másfajta minősége alakult ki a lecsitult közlésforma révén. Az a nyelvi, képszerkesztési egyszerűsödési folyamat, amely már a középső korszakban írott verseket is átjárta, ugyancsak most ért be igazán, most változtatta meg a versjellegét oly mértékben, hogy az első kötetek által kirajzolt Ady-kép szerelmesei nem is nagyon tudták, hogy mitévők legyenek ezekkel a versekkel.

Valójában persze nem váltak egyszerűbbé az utolsó évek versei, csak az történt, hogy az ambiguitás versesztétikai minőségei a N. Hartmann értelmében vett előtérretek pusztán stílusis elemeiből átszivárogtak a háttérretek nehezebben tetten érhető minőségeibe. Az egyszerűsödés csupán látszat volt, külsőség, felszínen mutatkozó jelenség. Vagy néha még ott sem. Tamás Attila, Bori Imre, Németh G. Béla, Kis Pintér Imre írt arról, hogy stílusa expresszívvebbé vált, asszociációi helyenként már a szürreálisba hajlottak, s a tovább folytatódó, oly jellegzetes verszene mellett fokozódott a már korábban is fel-feltűnt szabad vershez közelítő

versszerkesztés⁶⁷. Bányai János felvetette, hogy a kései versek tulajdonképpen inkább olvashatók az avantgárd kritériumai szerint, mint a premodern irányok alapján, ami alighanem túlzás, de az elmozdulást a korábbi versteremtési technikáktól aligha lehet kétségbe vonni⁶⁸.

A korai „nagyszimbolikus” versek, melyek oly sok zavart keltettek a maguk korában, tulajdonképpen „könnyebbek” voltak, mint a késeiek. A versek indulati hullámválása elsimult ugyan, a moduláció látszólag egyhangúbb lett, mintha legtöbbjük egyetlen összefüggő, borús, bús fájdalom alapzenéjére komponálódott volna. De ez az alapzene meg-megszakadt, s felhangzottak más, atonálisabb motívumok. A rosszabbul sikerült versek között, melyekre Babits utalt 1923-ban és melyek közül Kosztolányi pécézett ki többeket 1929-ben, elhíresült tanulmányában, talán egy új nyelv készülődött, talán egy olyan fordulat volt csírájában jelen, mint amilyen az *Új Versekkel* következett be. Az összefüggő képfolyamok helyén itt is, ott is furcsa, rebbenő asszociációk hívták be a szavakat: „Ki jót beszél, Krisztust beszél, / Szörnyű a szél / S vitorla nincs: / Krisztus kell, ajtó és kilincs.” (*A szenvedésnél többet*) Micsoda nyelvi változás következett be Babitsnál, Kosztolányinál, még Tóth Árpádnál is 1920 után! Ki tudja, hová vezettek volna ezek az utolsó versek között feltalálható és technikailag talán még ügyetlenebb módon megoldott újdonságok? Ady két hónappal múlt negyvenegy éves, amikor meghalt. S a halál mindig önkényesen zár le egy életutat, talányokat, titkokat temetve maga alá.

⁶⁷ TAMÁS Attila, *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, Bp., 1964, 83; BORI Imre, *Ady Endre lírájáról = Az Ady-vers időszerűsége*, Újvidék, 1977, 13; NÉMETH G. Béla, *Küllő és kerék*, Bp. 1981, 190–205; KIS PINTÉR, i. m., 264.

⁶⁸ BÁNYAI János, *Túl a költői tapasztalaton = Az Ady-vers... i. m.*, 102.

A KOCKÁRA TETT ÉLET

Életrajzi kronológia

1851-1858

- 1851-ben születik Ady Lőrinc, 1858-ban Pásztor Mária, a költő édesapja és édesanyja. 1874-ben kötnek egymással házasságot. Mindketten túlélik fiukat, Ady Lőrinc 1929-ben, Pásztor Mária 1937-ben hal meg. A fiatal házaspár, döngölt földes padlózatú, nádfedeles vályogházban lakik, s mintegy félszáz holdnyi birtokon folytat gazdálkodást. A falut elkerüli a vasút, s nincs postahivatala.
- Ady így ír családjáról 1913-ban készült önéletrajzában: „Az apám, Ady Lőrinc a belső Szilágyságból, Lompértről került ide /= Érmindszentre, K.Z./, amikor édesanyámat az egykori érmindszenti református papnak korán elárvult leányát, akit egy falusi kisbirtokos nagybácsi fogadott föl, feleségül vette. Az anyám családja, ősi protestáns papi család, miként erdélyi kálvinista papleány, Visky-leány volt apai nagyanyám – nagyapám, Ady Dániel pedig a Wesselényiek számtartója s lompéri földbirtokos. Az Ady-család egyébként /.../ a Szilágyság egyik legrégibb családja, ősi fészke Od, Ad, később Diósd, s a terjedelmes Gut-Keled nemzetségből való. Régi, vagyonos és rangos helyzetéből hamarosan lecsúszott a család, s már a 16. századtól kezdve a jobbféle birtokos úr kevés közöttük, de annál több a majdnem jobbágysorú, bocskoros nemes.”⁶⁹
- Ady Lajos ezt még később kiegészíti: „Az Ady-család egyébként annak a Guthi Lászlónak törzséből ered, aki 1217-ben II. András királynak kíséretje a Szentföldre, s akinek száz évvel később (1323 körül) három egytestvér-leszármazottja (László, Boldizsár és János) a Guthy-Ország- az Ady- és a Haraklányi-családnak lett őse. Ez a körülmény, valamint a címer (kígyó által kerített pajzsban vízirányos sorban három farkas-fog; a pajzs feletti sisak koronáján páncélos kar kivonta kardot markol, melynek végén vadkanfej van) kétségtelenül arra mutat, hogy családunk a népes Gútkeled nemzetségből vette eredetét, amely nemzetséget Kézai Simon mester krónikája – alaptalanul – svábnak tesz meg, hogy ezzel is bizonyítsa, akkori felfogás szerint, a családnak előkelő származását.”⁷⁰
- A család eredetét majd biográfiai kutatásoknak kell tudományos pontossággal tisztázniuk. Kovalovszky Miklós az Ady-Viski ágat 1789-ig, Ady egyik apai dédapjának, Viski Dánielnek a születéséig adatolta, a Pásztor – Kolozsvári – Kabay anyai ágat pedig 1738-ig, Kolozsvári I. Péter szilágycsehi református lelkész haláláig.⁷¹
- Ami az anyai család régi református hagyományait illeti, meg kell említeni, hogy az anyai nagyapa, Pásztor Dániel, aki Érmindszenten református lelkész volt, összezördült egyházával és 1843-ban katolizált, így a költő édesanyja katolikusként született.

⁶⁹ ÖPM XI., 41

⁷⁰ ADY Lajos, i.m., 10.

⁷¹ Kovalovszky Miklós, i.m., Bp., 1961, I. k. 623.

1875 (1876)

- Az Ady Lőrinc – Pásztor Mária házaspárnak megszületik első gyermeke, Ilonka, aki csecsemőkorában meghal.

1877

- November 22-én megszületik a második gyermek, András. „A gyermeket sebtén keresztelték meg, mert olyan gyöngécske volt, hogy attól féltek, még annyi időt sem él meg, mint kislánya, Ilonka, aki egy évet sem ért meg. Ez a sietség volt az oka, hogy nevet is csak a kalendárium soros rendje szerint kapott, s csak, amikor megélt, akkor borzadtak el az úrhatnám szülők a parasztos András névtől, melynek amúgy sem volt jó hangzása akkor: a vicclapok a rendőrt hívták „Mihaszna András”-nak. Nem is nyugodtak bele; az érminszenti református egyház anyakönyvében egy későbbi bejegyzés így szól: „Az *Endre* név a szülők kívánságára jegyeztetett”. Szüleszomorító gyereknek született Ady Endre, nagy béka-szájjal, sárgásfekete bőrrel, különös nagy bogár-szemekkel és táltos hat újjal. Szükség volt a vigasztalásra hát, hogy „megszépül, mire megházasodik” s mindazokra a szokásos mondókákra, amivel ilyenkor a riadt szülőket biztatja a falusi bölcsesség.”⁷²

1881

- Megszületik öccse, Lajos. Túléli bátyját, 1940-ben hal meg.

1883-1886

- Az érminszenti református elemi iskola első három osztályába jár. Első tanítóját Katona Károlynak hívják. 1909-es önéletrajzában írja ezekről az évekről: „Gyermekekoromban a mesék ígéztek meg, a verseket nem kedveltem, s a zsoltárokat könyv nélkül nehezen tanultam meg. De azért verset már írtam akkor, amikor még a nagy betűket nem ismertem: Lajos öcsém egy sárbaeséséről rövid, de pompás gúnyú balladát. Első verses könyvem Kisfaludy Sándor *Regéjke* volt, egy fatális nagynéném adta névnapi ajándékkul nyolcéves koromban. Ezt szerettem, de Himfyt nagy diák koromban se tudtam megszeretni, s Goethe Tassója s Vajda János hódítottak meg a versnek később.”⁷³

1886-1888

- Az elemi következő két évét a katolikus népiskolában folytatja, ahol Hark István a tanítója.

1888-1892

- Nagykárolyban a piarista gimnáziumban tanul tovább. Itt járja a középiskola első négy osztályát. Míg Érminszent környékén magyar és román földművesek éltek egymás mellett, Nagykároly magyar és német ajkú város. Különböző családoknál kosztosdiák, többek között Szendrey Jánoséknál, akik rokonságban állnak Petőfi Júliájának családjával.

⁷² BÓKA, i.m., 9.

⁷³ ÖPM IX., 343.

- 1891-ben írja első kéziratban fennmaradt versét, egy névnapi köszöntőt.
- 1891 vagy 1892 februárjában balszerencsés kiránduláson vesz részt, csónakjával az Ecsedi láp vizébe borul, hetekre beteg lesz a jeges fürdözéstől, térdizületeiben maradandó nyomot hagy a betegség.

1892-1896

- Átíratják a zilahi református kollégiumba, itt végzi a gimnázium felső négy osztályát. Itt is kosztosdiák, de együtt lakik öccsével, aki a polgáriskolába jár. Az 1904-ben írott *Katinkáig* című önéletrajzi ihletésű novellájának ezekre az évekre vonatkoztatható részében így emlékezik akkori önmagáról: „Csodagyermeknek tartottak még a tanárain is. Verseket írtam és latinul beszéltem. Idegenek között zavart és félszeg, megszokott körben izgága, követelő, hiú, önhitt és zsarnok. Különös, csúnya, vézna, nagyszerű, feketésen sápadt arcú fiú voltam, aki lelke mélyén azt kívánta, hogy vele foglalkozzék mindenki. A pajtásaim az iskolában csaknem mind utáltak. Ez fájt, de büszkévé is tett /.../ Én voltam a becézett első fiú a tanári noteszekben, s haragudtam magamra, mikor néha gyöngé, kételkedő érzések vettek elő”. A novella a bontakozó lélek önmagával szemben támadt ambiguis érzéseiből többet adott vissza, mint a tárgyi valóságból. Tanárai másképp emlékeztek rá, s ha elismerték is iskolai teljesítményeit, még semmi különös képességet nem fedeztek föl benne. Némettanára, Kerekes Ernő pl. így beszélt róla: „Kitűnő tanuló volt, minden tárgyból jeles /Bizonyítványa szerint csak ötödikben és hatodikban, K.Z./ annak ellenére, hogy magánóráiban szívesen áldozott mulatozás közben a barátság oltárán. A szó nemes értelmében véve kötelességtudó, pontos s amit majdnem nehéz még elhinni is: pedáns volt. Az önképzőkori életben tevékeny részt vett. Már diákkorában közölte a helybeli Szilágyság több diákköri költeményét /Ottani diákévei alatt csak egyet, s akkor még Szilágy volt a címe. K.Z./, de ennek ellenére nem fejtett ki olyan irodalmi tevékenységet, mint amilyen jelentkezhett volna az ő korában az ő rendkívüli tehetségének /sic! K.Z./. A később kibontakozott lángelmés vonásait nem tünteti fel diákkora”⁷⁴
- Szereti a zenét, rövid ideid hegedülni tanul, de nincs türelme hozzá, szombat esténként a diák-korhelykedések alkalmával szívesen énekel, társaival kis dalárdát alkotnak.
- 1893-1894-ben diáklapot szerkeszt Ifjúság címmel, 1894-ben valóban az osztály legjobb tanulója, a *Márkó király* című balladájával sikert arat az önképzőkörben. De nem jó tornász, táncolni sem szeret, s nehezen viseli a serdülőkort, bajok vannak az idegeivel, az egyik nyári szünetben apja orvoshoz is fordul vele.
- A tanévek alatt, mint sok diák, ő is vállal házitanítóskodást, hetedikes vagy nyolcadikos korában instruktora lesz Kun Bélának.
- Első szerelem: beleszeret egy barátjának húgába, Friedmann Erzsébetbe, Zsókába.
- 1896 március 22-én megjelenik első nyomtatásban közreadott verse, a *Március 20* a Szilágy című hetilapban, amelyet legkedvesebb tanára, Kincs Gyula szerkeszt.
- 1896 májusában-júniusában érettségizik, görögből és matematikából jó osztályzatot kap, a többiből jelest. Az érettségi után a diákokat az iskola fölviszi Budapestre az ezredévi kiállításra. Ekkor jár először a fővárosban.

⁷⁴ *Ady-Múzeum*, i.m., 36.

1896

- Szeptemberben apja óhajának eleget téve, aki azt szeretné, ha fiából szolgabíró lenne, beiratkozik a debreceni református jogakadémiára. A beiratkozásra édesanyja kíséri el. Nem vonzódik a kijelölt pályához, a jogi tanulmányok nem kötik le, inkább az akadémiai diákság mulatozásaiban vesz részt. Két tanára mégis maradandó hatással van rá: Ferenczy Gyula és Öreg János. Ferenczy Gyula, furcsa, sokoldalú tudós, Ady a legújabb kor történelmét hallgatja nála, de a következő évben egy sumirológiai könyvet ad közre. Akadémiai előadásaiban „a század nagy eszméjének, a liberalizmusnak 48-at előkészítő értelmét hangsúlyozta”⁷⁵. Öreg János pedig kiváló filozófus, két évtizeddel korábban Spencert fordította, filozófiai szaktanulmányai jelennek meg, munkatársa a Magyar Philosophiai Szemlének.

1897

- Az otthon töltött karácsonyi szünet után visszautazik Debrecenbe, de a félév végén esedékes alapvizsgáját őszre halasztja.
- Márciusban *Árnyak* címmel és Yda aláírással megjelenik első novellája a Szilágyban.
- Mint a megelőző években, többször megy legációra; a nyári szünidőt otthon tölti. Byron *Don Juan*-ját olvassa Ábrányi Emil fordításában. Kincs Gyula Zilahról levélben keresi meg, és a Szilágyynak küldött verseiért rendszeres honoráriumot ajánl fel.
- Szeptemberben leteszi az alapvizsgát, s utána a budapesti egyetemre iratkozik immár másodéves joghallgatónak. A tandíját elmulatja, egy rokontól kér kölcsön, de annak az összegnek is nyakára hág, apjának táviratozik segítségért, címéül a Valéria kávéházat jelöli meg.
- Un. mezei jogász lesz, aki csak vizsgázni jár be az egyetemre. Kell a pénz, még szeptemberben díjnoki állást vállal a temesvári királyi táblánál.

1898

- Január végéig marad Temesváron, akkor hazautazik Érmindszentre, majd Budapesten beiratkozik a második félévre, de megismétlődik az őszi tandíj-történet.
- Márciustól júliusig Zilahon vállal gyakornoki állást egy ügyvédi irodában. Sűrűn jelennek meg írásai a Szilágyban, élénken részt vesz a kisváros kulturális életében, szerepet vállal egy műkedvelő színi előadáson, melyen Herczeg Ferenc *Három testőr* című bohózatát adják elő.
- Már első verseskötetét tervezi, júliusban előfizetési felhívást tesz közzé a Szilágyban, s előfizetési íveket küld ismerőseinek.
- Még egy utolsó próbát tesz a jogászsággal, szeptemberben visszairatkozik a debreceni jogakadémiára. Novemberben levélben jelenti be édesanyjának, hogy el akarja ugyan végezni a jogot, de nem kíván a jogi pályán érvényesülni, ahogy a család szeretne volna, hanem életét teljesen az irodalomnak szenteli. „/.../ Talán majd a halálos ágyamon meg fogom ezt bánni, de addig nem, mert én akartam, hogy így legyen – komolyan és megfontolva. – Nagyon sokan tettek így. Grófok, bárók lemondtak mindenükről, csak lelkük

⁷⁵ VARGA József, *Ady Endre*, Bp., 1966, 42.

vágyát követhessék. Éheztek talán, de hírók volt, büszkeségük és nyugalma volt. – Édesanyám is – tudom – bele fog törődni. Talán egypár év, és büszke lesz a fiára”⁷⁶.

- Összeszólalkozás miatt párbajt vív egy barátjával, hasonlóképp a következő évben is lovagias ügye támad, akkor meg is sebesül.
- Decemberben a kormánypárti Debreceni Hírlap belső munkatársa lesz.

1899

- Áprilisig dolgozik itt, akkor átmegy az ellenzéki Debrecenhez, s decemberig ott marad.
- Áprilisban nagy sikert arat verseivel a Vértesi Arnold által alapított Csokonai-kör ülésén. A debreceni Csokonai-kör az ország egyik legjelentősebb vidéki irodalmi köre.
- Levélbeli ígérete ellenére, hogy elvégzi tanulmányait, félévi vizsgáit nem teszi le, s már nem iratkozik be a második félévre.
- Az eredetileg a Debreceni Ellenőrben megjelent *Örök vágy* című verse másodközlésben megjelenik a budapesti Aurórában. Ez az első verse fővárosi lapban.
- Májusban megismerkedik Ábrányi Emilvel, s előszót kér tőle készülő első kötetéhez.
- Kötete, a *Versek* június 17-én jelenik meg. Ábrányi levélformában írott előszavában többek között így méltatja: „/.../ A költő csak akkor hat biztosan, ha abban a rímekben, amit leír, életének egy eleven töredéke dalol hozzánk /.../ Az Ön versei, tisztelt barátom, éppen azért hatottak rám, mert megtaláltam bennük az igazi költőnek ezt az erős közvetlenségét. Önt nem a divat, nem a hiúság, nem a mások poétai dicsősége ingerli arra, hogy verseket írjon, hanem a szívében megáradó és kifelé törő érzések belső kényszere /.../”
- Ősszel elígérkezik a nagyváradi Szabadsághoz, de csak néhány hónappal később tudja elhagyni Debrecen.

1900

- Januárban belép a nagyváradi Szabadság szerkesztőségébe. A lap kormánypárti.
- A városban első között Szűts Dezsővel ismerkedik össze, aki különböző lapoknál újságíróskodik, bátorítja, támogatja Adyt költői útján, de ő vezeti be a váradi éjszakai életbe is.
- A Szabadság szerkesztőségében barátságot köt Biró Lajossal és Nagy Endrével. Mindhárman nyilatkozatban utasítják vissza a helyi Szigligeti Társaság elnökének, Rádl Ödönnek támadását a modern irodalom ellen.
- Barátságot köt Dankó Pistával.
- Tavasszal bejelenti, hogy új verseskötetet szándékozik kiadni, augusztusban megjelenik a kötet első előfizetési felhívása a Szabadság hasábjain, ősszel segítyt kér Szigligeti Társaságtól a kiadásra.
- Ugyancsak még tavasszal megismerkedik egy csinos szőke diáklánnyal, Márton Gabriellával, akinek írói ambíciói vannak, hírlapi cikkei is megjelennek. Ősszel már eljegyzésükről ad pletykaszerű híradást egy lap, a hírt Ady cáfolja.

⁷⁶ BELIA György (szerk.), *Ady Endre levelei*, Bp., 1983, 1. k., 48.

- A városok, amelyeket addig alaposabban megismerhetett a magyar városiasodás különféle kérdésköreit mutatták be, most Váradon találkozik az asszimilált-asszimilálódó zsidóság világával és az antiszemitizmus nyílt vagy rejtett megnyilatkozásaival. Álláspontja határozott. Szeptemberben éles, szarkasztikus írásban utasítja vissza a fővárosban élő, neves irodalomtörténész, Bodnár Zsigmond nézetét, hogy „a klerikalizmus és antiszemitizmus ténylegesen az idealizmus növekedését jelenti”⁷⁷

1901

- A január 1-én megjelent *Írók és írások* című cikkében először említ Nietzschénél szereplő fogalmat: „Az Übermensch tehát nem fantóm. Igaz, élő ember: kiválóság.”⁷⁸
- Több műsoros esten szavalják, felolvassák verseit.
- Ismeretséget köt Fedák Sárival.
- Április 22-én megjelenik a Nagyvárad Friss Újságban a váradi káptalan támadó cikke, az *Egy kis séta*. „/.../ De nézzék meg a Kanonok-sort és gondolkozzanak. Az előkelő, feshető, jómódra valló paloták redőnyei le vannak bocsájtva. Lakosai a legmihásznább, legingyenélőbb emberek. /.../ Sétáljanak el aztán bármely külvárosi részbe. De erősítsék meg a szívüket. Mert nyomort, bűnt és piszkot látnak. Meglátják, hogy mennyi nyomort lehetne enyhíteni s mennyi könnyet letörölni a kanonokok pénzével.”⁷⁹ A káptalan bepereli, a bíróság az év végén három napi fogházra és tíz korona pénzbírságra ítéli.
- Májusban elhagyja a Szabadság szerkesztőségét és átszerződik az ellenzéki szellemű, erősen radikalizálódó Nagyvárad Naplóhoz. Szerkesztője Fehér Dezső, akit Ady a „nevelőmesterének” tart őszintén hisz költői tehetségében, és egyengeti útját.
- Júniusban *A fekély* címmel éles támadást intéz Bartha Miklós ellen, akivel a korábbi években még rokonszenvezett.
- *Tisza István és a bihari dzsentry* címmel október 24-én jelenik meg első bíráló cikke Tisza Istvánról. Előzménye, hogy október elején megbukott a helyi képviselőválasztáson Tisza Kálmán, s a megyében csökkenni kezd a Tiszák népszerűsége. Ady 1899 október 28-án említ először publicisztikájában Tisza István nevét, s ez év őszéig legtöbbször megbecsüléssel ír róla. 1901. február 2-án még „mi országunk: Biharország szeretett reménységének” nevezi.⁸⁰
- Novemberben *A poétakirály és felesége* címmel beharangozza a Jókai-házaspár váradi meghívását és kiáll Jókai mellett, akinek sokan nehezmenyezték a zsidó származású Nagy Bellával kötött házasságát. (Jókaiék csak a következő évben tesznek eleget a meghívásnak.)
- Decemberben mozgalmat indít a párbaj betiltásáért.

⁷⁷ ÖPM I., 330.

⁷⁸ Uo., 406.

⁷⁹ Uo., 491-492.

⁸⁰ Uo., 438.

1902

- Januártól Fehér Dezső társszerkesztőjévé teszi a Nagyvárad Naplónál.
- Márciusban rövid, lelkesült cikket ír Kiss Józsefről: „/.../ A kozmopolitának hirdetett nagy poétának az egyetlen verse fölér a legújabb összes úgynevezett hazafias lírával”⁸¹, ugyanabban a hónapban megismerkedik Bródy Sándorral.
- Májusban a várad királyi tábla elutasítja fellebbezését az *Egy kis séta* perében és helyben hagyja az elsőfokú ítéletet.
- Nyáron bontakozik ki néhány hónapig tartó viszonya egy nála idősebb orfeum-énekesnővel, Rienzi Máriával.
- Júliusban ötnapi fogházbüntetést tölt Szegeden egy még 1899-ben, Debrecenben vívott párbaja miatt.
- Ady, Biró Lajos és egy várad ügyvéd, Dénes Sándor egy-egy egyfelvonásos darabot írnak, a három darabot szeptemberben adják elő. Ady jelenete, *A műhelyben* az irodalom emberének három lehetséges, egymástól eltérő felfogását és magatartását vázolja fel a társadalommal szemben (a teljes kiábrándultságot, a messiánikus hitet és a társadalomjobbítás reményét). A bemutató napján, szeptember 27-én Várady Zsigmond cikket ír a Nagyvárad Naplóba *A mi fiaink* címmel. Várady ügyvéd, újságíró, később képviselő, s 1913-ban öngyilkos lesz, amikor meghíúsul az általános választójog bevezetése. Cikkében a három fiataalt méltatja, az eredeti magyar darabok színrehozatalának jelentőségét említi, de túl ezeken felhívja a figyelmet a vidéki városok önálló kulturális kezdeményezéseinek fontosságára. Csirája ez annak a nagyobb ívű gondolatnak, mely *A Holnaphoz* vezet. Juhász Gyuláék majd éppen annak a Dénes Sándornak lakásán szövik terveiket, aki ezen az esten szerepel, s nála történik az antológia legendás névadása.
- Októberben Osvát Ernő közreadja a jelenetet a Magyar Műhely hasábjain.
- Novemberben *Irodalmi reakció* címmel felemeli szavát, amikor egy budapesti lap Erdős Renée új verseskötete kapcsán a modern irodalom „beteges érzékiségét” emlegeti.

1903

- A Nagyvárad napló felelős szerkesztőként jegyzi nevét. Újévi cikkében arról a hecc-kampányról ír, amelyet a kormány és Bartha Miklós szított, mondván, hogy a valamikori Rákóczi-birtokon a zsidó bérlők szipolyozzák ki a rutén parasztokat. Ady szerint az egész nagybirtokrendszer felelős a szegénységért. „Lelkében ma már minden dolgozó magyar ember szocialista...”⁸²
- Februárban a Szigligeti Társaság neki ítéli a (bihari születésű, de szegedi törvényhatósági bizottsági tag) Pálfi Antal által alapított 200 koronás újságírói pályadíjat. Ezután adja közre március 1-én a Nagyvárad Naplóban *Levél az apámnak* című írását az újságíróhivatásról, Heine szavával a szentlélek lovagjainak nevezve az újságírókat.
- Márciusban néhány napra Velencébe utazik.
- Áprilisban versei jelennek meg Bródy Sándor lapjában, a Jövendőben.

⁸¹ ÖPM III., 25.

⁸² ÖPM IV., 9.

- Májusban harcos cikkeket ír Somló Bódog mellett, akit evolucionista, darwinista nézetei miatt a konzervatív tanári kar el akar távolítani a jogakadémiáról. A *Merénylet a nagyváradai jogakadémián* című írást *Pör a gondolkodás ellen* címmel vezércikként leközi Vészi József a Budapesti Naplóban.
- Júniusban letölti az *Egy kis séta miatt* kirótt háromnapos fogházbüntetését.
- Júliusban a Társadalomtudományi Társaság nagyváradai megbízottja lesz.
- Augusztusban megismerkedik Diósy Ödönné Brüll Adéllal. (Egyes emlékezések szerint szeptember elején.) Brüll Adél (1872-1934) jómódú nagyváradai zsidó családból származik, okos, művelt, szép nő, 1898-ban megy hozzá Diósy Ödönhöz. Férje jó képességű üzletember, Baross Gábor kinevezi a Kereskedelmi Múzeumba, s annak megbízottjaként Szófiában tevékenykedik, export-import ügyeket intéz Magyarország és a Balkán között, közben saját vállalkozásokat is folytat. A házaspár Szófiában katolizál. Diósy 1900-ban tönkremegy, szökve menekülnek Szófiából. Párizsban telepednek le, Diósy új vállalkozásokba kezd. Adél néha hazalátogat, 1901-ben és 1902-ben is hosszabb-rövidebb időt tölt Nagyváradon. 1903-ban júliusban ismét hazautazik. Korábban is találkozhatott már Ady nevével, hallhatott róla otthoni tartózkodásai alatt, s olvashatta írásait a Nagyváradai Naplóban, amely Párizsban is járt nekik, mivel férje a lap alapító részvényesei közé tartozott. A kortársak egész legendát szöttek a köré, hogy Diósyné 1903-ban avval a föltett szándékkal utazott haza, hogy kimentse Adyt a provincialitás hínárjából. A szép, de kellő alapot nélkülöző legendával szemben valószínűbb, hogy személyes megismerkedésük a véletlen műve volt.
- Szeptemberben Adél Pestre utazik, Ady elkíséri, másnap tér vissza. Megjelenik az első Brüll Adélhoz írott vers: *A könnyek asszonya*. Ady néhány nappal később újra meglátogatja Adélt Pesten, féltékenységi jelenet játszódik le köztük, mivel Adél egy régebbi váradai férfiismerőst fogadja szállodájában. Ennek a jelenetnek emléke szüremlik át a következő évben írott Balogh című novellájába. Megjelenik új kötete, a *Még egyszer*.
- Októberben Adél visszatér Párizsba. Ady Pesten elbúcsúzik tőle. (Emlékezések szerint Münchenig kísérte, mások szerint Bécsig ment vele.) Bejelenti Fehér Dezsőnek, hogy megválna a laptól. Hazautazik Érmindszentre, franciául tanul. Utolsó cikke a Nagyváradai Naplóban október 24-én jelenik meg (*Falusi levél*), ebben többek között megemlíti, hogy a következő évben külföldre megy, talán Pétervárra (néhány hónappal korábban már vásárolt egy orosz nyelvtant), talán Párizsba, talán Berlinbe.
- Novemberben megyei segélyt próbál szerezni külföldi tartózkodásához.
- Decemberben Vészi József munkatársul hívja a Budapesti Naplóhoz.

1904

- Januárban kihallgatáson jelentkezik Tisza Istvánnál a segély ügyében. Lapokkal tárgyal. A Budapesti Napló és a Pesti Napló mellett megbízást kap párizsi levelek küldésére a Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlaptól is. Szilágy megye ösztöndíjjal, a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége pedig segéllyel támogatja. Január végén, február elején érkezik Párizsba. Ugyanabban a házban bérel lakást, ahol Diósyék laknak.
- Februárban elkezd cikkeit írni a hazai lapokba.
- Márciusban megismerkedik Bölöni Györggyel, aki ősz óta tartózkodik kinn a Magyarországi tudósítójaként. Levélben kér további anyagi segítséget Tisza Istvántól.
- Áprilisban kiütözközik rajta a verébaj első jelei. Megírja *Tüzes seb vagyok* című versét.

- Májusban orvoshoz fordul, Diósyék segítségével kezelteti magát.
- Szeptemberben megismerkedik Vészi Margittal, aki apjával, Vészi Józseffel és húgával, Jolánnal Párizsban tartózkodik.
- Szeptember második felétől november közepéig Adéllal csaknem két hónapot tölt a francia Riviérán.

1905

- Januárban elhagyja Franciaországot, hazajön, Budapesten Vészi lapjának, a Budapesti Naplónak szerkesztőségében kezd dolgozni. Megismerkedik Révész Bélával.
- Ebben az évben írja az *Új Versek* nagy részét, legfőbb közlő fóruma a Budapesti Napló. Ennek hasábjain nyitja meg termékeny versíró évét a *Vörös szekér a tengeren*.
- Február 19-én jelenik meg a *Találkozás Gina költőjével*: ebben a versben írja le először a Léda nevet. E költött név ezután is a versek számára fenntartott név marad, személyes érintkezésükben, levelezésükben mindvégig Adélnak szólítja Diósynét, s másoknak is így beszél róla.
- Április 8-án megjelenik modern művészi hitvallása a Budapesti Naplóban *A fekete macska*. Az Osvát szerkesztette Figyelő közreadja az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című nemzeti programírásának első részét. Második része októberben jelenik meg. (A későbbi kiadásokban a két rész sorrendjét felcseréli.)
- Májusban Adél hazautazik Párizsból, Ady Münchenig megy elé, néhány napot együtt töltenek a Starnberger See partján. Ez az élményi alapja *A tó nevetett* című versnek.
- Adél őszig Nagyváradon van, Ady többször meglátogatja.
- Júniusban Fejérváry Géza miniszterelnöki kinevezésével megalakul az un. „darabont-kormány”, melynek legfőbb sajtótámogatója lesz a Budapesti Napló. Vészi elvállalja a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetését.
- Októberben több lap is publikálja az új verseskötetét megjelentető Pallas előfizetési felhívását. A megjelenést decemberre ígérik. Szini Gyula a Figyelőben már recenzió hosszúságú előzetest ír a kötetről.
- Decemberben Juhász Gyula ír hosszabb beharangozó cikket róla a kolozsvári Új Század hasábjain: „Sok fanatikus barátja van s temérdek ellensége. Emberek, ez Valaki! Megmondom, ki: a legnagyobb magyar költő: Ady Endre! Az ő verseit mohó gyönyörűséggel olvassák a magyar modernnek, és fogcsikorgató ellenkezéssel a szívós maradiak. Igen, a maradyak. Kígyót békát kiabálnak rá. Kozmopolita, beteg, dekadens, veszedelmes! És a verseit nem lehet érteni!”⁸³

1906

- Január 25-én Ignótus *Olvasás közben* című esszékötete kapcsán tárcát ír az ország szellemi elmaradottságáról és arról a kis számú európai orientációjú értelmiségről, mely mégis kiemelkedik az általános lesüllyedésből. Bíráló szavai Szilágy megyét is érintik. A zilahi Független Újság három nappal később éles támadást intéz ellene. Ady viszontválaszol, az ügyből elhúzódó vita támad.

⁸³ AEÖV II., 234.

- Közben február elején megjelenik az *Új Versek* kötete. Az első kritikát február 11-én Fenyő Miksa írja róla a Budapesti Naplóban. A megjelenő kritikák között alig akad néhány van, amely egyértelműen elutasítja a kötetet. A debreceni Jogászélet márciusban kijelenti, hogy „ez nem magyar költészet”, A Munka Szemléje pedig mint a polgári társadalom bomlási termékéről ír róla. a budapesti Szemle lekicsinylően közepszerűnek nevezi. A Pesti Hírlap elismerve tehetségét csak a *Magyar Ugaron* ciklus nemzetietlen hangját bírálja. Máskülönb a kritikák méltató dicséreteket, de nem egyszer utalnak egy olvasói háttérre, mely értetlenül és ellenségesen áll szemben e költészettel. Ady ezt érzékelheti, amikor szinte hisztérikusan írja Brüll Adélnak egy márciusban kelt levelében: „iszonyú támadások készülnek ellenem”⁸⁴.
- Márciusban meglátogatja szüleit, majd Zilahon és Kolozsváron jár.
- Áprilisban megbukik Fejérváry Géza kormánya. Evvel megváltozik a Budapesti Napló helyzete is.
- Júniusban újra Párizsba utazik. Július 1-én jelenik meg a Budapesti Naplóban a *Párizs az én Bakonyom*.
- Júliusban megismerkedik Bölöni György későbbi feleségével, Marchisiu Otíliaával,, akit ő nevez el Itókának.
- Júliusban-augusztusban orvosi kezelés alatt van.
- Ősszel több hetes földözi tengeri hajóúton vesz részt Adéllal.
- Novemberben visszatér Párizsba.

1907

- Januárban jelennek meg először versei a Népszavában, s ettől kezdve 1914-ig ad verseket a szociáldemokrata lapnak. A kapcsolatot Révész Béla teremti meg még a megelőző évben, amikor szerződést kötnek vele tárcaírássra. Révész 1906 májusától belső munkatársa, irodalmi rovatvezetője a Népszavának, de újságíróként már korábban is ír bele.
- Júniusig marad Párizsban. Hazautazása után ismét a Budapesti Napló szerkesztőségében dolgozik.
- Júliusban Adél is haza utazik édesanyja betegségének hírére, de édesanyja meghal, mire hazaérkezik.
- Augusztusban Adélnak kislánya születik: halva. Ady gyermeke volt? Diósy Ödön volt az apja? A visszaemlékezések nagy része az előbbi sugalmazza, de ez is a bizonyíthatatlan legendák körébe tartozik.
- Októberben a Radó Antal szerkesztette Magyar Könyvtár sorozatban megjelenik első elbeszéléskötete, a *Sápadt emberek és történetek*.
- Októberben csődbe megy a Budapesti Napló, Vészi átadja lapját Pályi Edének, a Magyar Szó szerkesztőjének. Pályi egyesíti a két lapot, s evvel megszűnik a Budapesti Napló régi jellege. Vészi Berlinbe távozik, ahol Jung-Ungarn címmel indít lapot, melyet 1911-ig szerkeszt. Kiválik Pályi a szerkesztőségéből Biró Lajos, Kabos Ede. Ady még egy évig marad, de közben már más lapoknál keres állandó jövedelmet biztosító állást, szerződést.

⁸⁴ A kötet recepciója: i.m., 238-279.

- Novemberben A Héttel próbál szorosabb kapcsolatba lépni, de nem jön létre megegyezés közte és Kiss József között.
- Decemberben megjelenik a *Vér és arany*.

1908

- Január 1-i dátummal megjelenik a Nyugat első száma, benne *A magyar Pimodán* első részlete (a következő számokban három folytatás követi) és *A Sion-hegy alatt* című vers. A hónap elején Adél, aki néhány hetet Pesten töltött visszautazik Párizsba. Ady elkíséri Bécsig. Elhelyezkedése ügyében levélben keresi meg Rákosi Jenőt, akinek lapjába már rendszeresen írt cikkeket. Vele sem jön létre megegyezés. Barátságot köt Hatvany Lajossal és Reinitz Bélával.
- Februártól májusig Érmindszenten lakik, ez alatt az idő alatt onnan utazik Debrecenbe, Nagyváradra, Pestre. Februárban részt vesz Váradon a fiatal íróknak azon a baráti összejövetelén, amelyen irodalmi kör megalakítását tervezik. A legenda szerint megérkezésének estéjén adja a Holnap nevet a szerveződésnek. (A kérdésre, hogyan nevezzék magukat, fáradtan csak annyit válaszol: Majd holnap... - ti. majd akkor térjenek erre vissza.⁸⁵)
- Márciusban cikke jelenik meg a Budapesti Naplóban Fényes Samu első Zarathustra-fordítása kapcsán Nietzschéről (*Nietzsche és Zarathustra*): „Ha ő nem lett volna, talán sokan nem volnánk, de ha volnánk, mi volnánk az eldobott mankók, melyeket még tűzre se vetnének. Ő volt az első nagy alkotó, aki rombolásával megalkotta a mi bátorságunkat.”⁸⁶ A Nyugat március 16-i száma közli a betegségéről szól, önvallomásos novelláját a *Mihályi Rozália csókját*.
- Márciusban, áprilisban eredménytelenül keres állást Pesten és Szilágy megyében.
- Májusban ismét Párizsba utazik.
- Augusztusban Olaszországon, Velencén keresztül tér haza Adéllal. Adél szeptemberben néhány napos látogatást tesz Érmindszenten.
- Szeptemberben megjelenik Vajda János emlékének dedikálva A Holnap első kötete. Antal Sándor rendezi sajtó alá és ő ír hozzá előszót. Ady mellett Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula és Miklós Jutka verseit tartalmazza. Minden költőt kis ismertető szöveg vezet be. Már a Nyugat megindulása is konzervatív támadásokat váltott ki az év elején, de most a kötet megjelenése után még élesebben két táborra szakad az irodalmi közélet, és megkezdődik a modern magyar irodalom első nagy vitája, mely a következő évet is felöleli. A Nyugat, a Huszadik Század, a Vasárnapi Újság, a Nagyváradai Napló, a Pesti Napló kisebb-nagyobb bíráló megjegyzésekkel, de mellette foglal állást. A Hét, mely márciusban megtámadta a nyugatosokat, most bíráló-elismerő kritikát közöl. A többi lap és folyóirat legnagyobb része egyértelműen az antológia és az új költészet ellen emel szót. A támadások élén a Budapesti Hírlap és az Új Idők áll.
- Ady októberben végleg megválk a Budapesti Naplótól. Részt vesz Nagyváradon a Holnap Társaság megalakulásán. Antológia helyett a jövőben rendszeresen megjelenő folyóiratot szeretnék kiadni. Ez a terv nem válik valóra.

⁸⁵ ADY Lajos i.m., 120-121.

⁸⁶ ÖPM IX., 182.

- November 15-én megjelenik az Új Időkben A *duk-duk affér* című írása. „Nevemben és mellettem egy csomó senki mozog, dúl-fúl, harcol és ír, akikhez semmi közöm.”⁸⁷ Herczeg Ferenc már egy októberben írott cikkében kiemeli Adyt a holnaposok közül, mint aki igazi tehetség. Ady most mintegy maga is elhatárolja magát társaitól: legalábbis a kortársi olvasat így értelmezi szavait. A duk-duk polinéz rítus, amelynek során a sámán szelleme beleköltözik a törzs tagjaiba. Ady nem kér belőle, hogy az ő szellemiségét átvegyék: így fordítják le írásának különös metaforáját. Cikke sértődést, megbántottságot vált ki az őt támogatók körében.⁸⁸
- Decemberben megjelenik Az *Illés szekerén* kötet.

1909

- Január közepétől június 10-ig újra Párizsban van.
- Január 16-án elvi cikke jelenik meg a Népszavában *Irodalmi háborgás és szocializmus* címmel. Gondolatmenete a Holnap-vitára utaló megjegyzésekkel indul, aztán arról ír, hogy az új, elátkozottnak nevezett irodalom a már nem halogatható szociális átalakulás előfutára. E határozott állásfoglalásról tanúskodó cikk után tíz nappal mégis éles támadás éri e lap hasábjain. Csizmadia Sándor visszautasítja a közeledést, a holnaposok költészetét nyafogó irányzatnak, tébolydaköltészetnek nevezi. Adyt a szerkesztő, Bresztovszky Ernő védelmébe veszi, de Csizmadia viszontválaszol s hetekig tartó éles polémia alakul ki, amelyben sokan megszólalnak. Két munkásember is levelet ír a szerkesztőségnek: ők több megértést és türelmet tanúsítanak a modern irodalom iránt, mint a munkásköltő Csizmadia.
- Februárban megjelenik Bányai Elemér (Zuboly) szerkesztésében a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909. évi almanachja, mely terjedelmesen foglalkozik a Holnap körüli vitával. Modern és konzervatív felfogások egyaránt megszólalnak. Révész Béla, Schöpflin Aladár, Mikes Lajos pártolja az új költészetet, Herczeg Ferenc, Beöthy Zsolt támadja, Gyulai dohog, Mikszáth gúnyolódik.
- Márciusban Adéllal a Riviérára utazik, megfordulnak Nizzában, Monte Carlóban. Itthon megjelenik második novelláskönyve, az *Új csapáson*. Octavian Goga románra fordítja és közreadja néhány versét. Verseit szavalják a Galilei Körben.
- Áprilisban megjelenik A Holnap második kötete. Kollányi Boldizsár szerkeszti és látja el bevezető tanulmánnyal. Ugyanazoknak a költőknek a versei szerepelnek benne, mint az első kötetben.
- A Nyugat június 1-i számát Adynak szenteli. Fenyő Miksa, Kéri Pál, Móricz Zsigmond, Ignó, Balázs Béla, Tóth Árpád, Lesznai Anna, Schöpflin Aladár, Lengyel Géza, Hatvany Lajos, Karinthy Frigyes, Biró Lajos, Babits Mihály, Laczkó Géza, Lengyel Menyhért, Miklós Jenő, Gellért Oszkár tisztelegnek előtte. Június 10-én érkezik haza. Személyesen is megismerkedik Móriczcal.
- Június végétől július végéig a kolozsvári idegklinikán kezelik.
- Augusztus elején a Gyalui havasokban üdül kolozsvári barátaival. A hónap második felében Adél hívására Svájcba utazik.

⁸⁷ uo., 280.

⁸⁸ Az „affér” szélesebb háttéréről és teljesebb összefüggéseiről: i.m., 522-564.

- Szeptember közepén jön haza, hazautazik Érmindszentre, majd decemberig a fővárosban és különféle vidéki városokban vesz részt irodalmi matinékon és esteken.
- November elején Bécsben tölt néhány napot Fenyő Miksával és Ignotusszal. Elnyeri a főváros 2000 koronás Ferenc József irodalmi díját.
- Decemberben megjelenik Horváth János *Ady s a legújabb magyar lyra* című könyve. Lényegében konzervatív támadás az új költészet ellen, de Ady tehetségét elismeri, s elsőnek tesz kísérletet arra, hogy szimbolikus kifejezőmódját értelmezze.
- Decemberben Párizsba utazik. Meg jelenik a *Szeretném, ha szeretnének* kötet.

1910

- Márciusban megjelenik egy Petőfi-válogatása *A forradalmár Petőfi* címmel, ugyancsak márciusban megjelenik újabb novelláskönyve, *A tízmillió Kleopátra és egyéb történetek*.
- Május közepén érkezik haza Párizsból. Érmindszentre utazik, majd feljön a fővárosba.
- Júniusban Adél itthon kezelteti magát. Egyre többet civódnak, Ady szakításra gondol. Szinte menekül Adél elől, a Csorba-tóhoz utazik, ahol öccse tölti a mézesheteit.
- Június és augusztus között a Renaissance hat részben közli *Petőfi nem alkuszik* című tanulmányát.
- Szeptemberben helyreáll kapcsolata Adéllal.
- Novemberben rosszul lesz egy Miskolcon rendezett Nyugat-esten. Érmindszenten betegeskedik. Vádaskodó, veszekedő levélváltása van Adéllal. Adél Ady családját okolja viszonyuk romlásáért.
- December 17-én verset (*A magyar tanítókhoz*), 25-én cikket (*A robbanó ország*) közöl tőle a Világ. A radikális politikai elveket képviselő napilap a szabadkőműves Eötvös páholy kezdeményezésére indult meg ez év márciusában. Adynak fontos publikációs fóruma lesz.
- Decemberben három könyve jelenik meg a Nyugat kiadásában: az *Így is történhetik* című novelláskönyve, verseinek első válogatott gyűjteménye és új kötete, *A Minden-Titkok verseiből* (Későbbi kiadásokban: *A Minden-Titkok versei*).

1911

- Januárban Párizsba utazik. Mind több a veszekedés közte és Adél között.
- Februárban összevész Bölöni Györggyel.
- Márciusban Adéltől búcsú nélkül jön haza.
- Április közepén két hetet tölt Érmindszenten.
- Májusban újra, immár utoljára útnak indul Párizsba. Röviddel megérkezése után Monte-Carlóba utazik Adélhoz. Együtt mennek Olaszországba, Pisába, Firenzébe és Rómába látogatnak.
- Június végén érkezik haza. Júliusban Adél is Pestre utazik.
- Július elejétől szeptember közepéig Érmindszenten van.

- A Nyugat augusztus 1-i számában megjelenik Hatvany *Irodalompolitika* című cikke, s evvel a nyilvánosság előtt is kirobban egyébként már korábban lappangó ellentéte Osvát szerkesztői elveivel. Hatvany nem nézi jó szemmel Osvát törekvését, hogy új és új írókat, új és új munkatársakat szerepeltet a lapban, ahelyett, hogy megállapodna az alapító gárdánál s annak támogatására fordítaná minden erejét. Ezt üzleti szempontból is célszerűbbnek tartaná. Osvát irodalmi esztétizmusával szemben rugalmasabb üzletpolitikát kíván, mely jobban figyelembe veszi az olvasók kívánságait. Ady régebb időtől hasonló véleményen van. Már egy 1908. novemberében Hatvanyhoz írott levelében szóvá teszi, hogy a Nyugat – mint írja – „ötödikes gimnazistákat engedett magához”⁸⁹.
- Augusztus második felében látogatást tesz Margittán Horváth Jánosnál. A hónap végén a Cserna Andor szerkesztette Auróra – valószínűleg Bölöni György és Kaffka Margit kezdeményezésére – ankétot szervez a Nyugat szerkesztéspolitikai vitájáról Hatvany mellett. Adyt is hozzászólásra kéri. Mivel a folyóirat megfelelő száma nem lelhető fel könyvtárainkban, nem eldönthető, Ady résztvett-e benne.
- Szeptember közepén a Chiemseenél találkozik Adéllal, Münchenbe mennek. A hónap végén tér vissza Pestre. A Dorottya utcai Magyar Király Szállóban száll meg. Itt ismerkedik össze Steinfeld Nándorral, akinek anyja a szállóhoz tartozó vendéglőt bérli. Steinfeld Nándor banktisztviselő, tizenhét évvel fiatalabb Adynál, a költő iránti rajongásból fizetés nélküli titkárává szegődik. Ady ettől kezdve haláláig ügyeinek rendezését, bizonyos levelezési munkákat bíz rá, diktál neki.
- November második felében levelet kap Svájcból. „Kedves Ady Endre. Itt a francia Svájcban, egy lánypensionatban ezen a szomorú őszi délutánon kezembe került a maga arcképe és erősen elszomorított. Bocsásson meg, de borzasztó elgondolnom, hogy maga, a ma talán egyetlen élő magyar zseni, ilyen fiatalon, ilyen betegen, ilyen kiélten néz a világba. Nem tudom létezik-e s ha létezik jó-e Magához a Maga Léda asszonya, de kérve-kérem, vigyázzon Magára.”⁹⁰ A levél írója az akkor tizenhét éves Boncza Berta, Csinszka.
- A levélre Ady december végén válaszol.
- November 26-án a Nyugat Móricz-matinéján hangzik el a *Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*.
- Decemberben hazautazik Érmindszentre. Elküldi válaszát a Világ *Irodalompolitika – A győzelmes forradalom aktái* címmel feltett körkérdésére, mely a Nyugat szerkesztéspolitikáját illeti. Hatvany véleményét osztja. Véleményénél az elvi megfontolások mellett tekintetbe veendő, hogy Hatvany nemcsak verseinek volt kritikai támogatója, hanem anyagi gondjain is rendszeresen segített.
- Boncza Berta újévre jókívánságait küldi Svájcból, levelében írja: „A betegsége szomorúvá tesz – őszintén érint – bár érdek nélkül.”⁹¹

1912

- Január első napjaiban párbajjal ér véget Osvát és Hatvany vitája. Hatvany visszavonja tőkéjét a Nyugat kiadótól. Osvát megtartja szerkesztői pozícióját, de júliustól formálisan lekerül neve a címlapról s Fenyő Miksa mellett Ady nevét tüntetik fel szerkesztőként.

⁸⁹ BELIA, i.m., 320.

⁹⁰ CSINSZKA, *Életem könyve*, s.a.r., B LUKÁTS Júlia, Bp., én. (1990), 95. [Boncza Berta (1894-1934) idézett levelében egy évvel fiatalítva tizenhat évesnek mondja magát.]

⁹¹ BELIA, i.m., 2. k., 497.

- Januárban „Talán címezhetném Kedves Kis ismeretlen barátnőmnek is magát” kezdettel levelet ír Boncza Bertának⁹².
- Februárban megjelenik *A menekülő Élet*.
- Februártól a nyár végéig a Városmajor Szanatóriumában kezelik. Ott ismerkedik meg egy aradi férjes asszonnyal, Bisztriczky Józsefnével, akihez az Ada-versek szólnak.
- Márciusban levélben (nem maradt fenn), áprilisban cikkben áll ki Octavian Goga mellett, akit nemzetiségi izgatás címén fogházbüntetésre ítéltek Szegeden.
- A Nyugat április 16-i számában megjelenik a *Valaki útravált belőlünk* című verse, mely az Adéltól való végső elhidegülésről szól.
- Május elején fölveszik a Martinovics szabadkőműves páholyba.
- A Nyugat május 16-i számában megjelenik az *Elbocsátó, szép üzenet*. Evvel lezárul kilenc éves kapcsolata Brüll Adéllal, nem születik több Léda-vers.
- Május második felében kibékül Bölöni Györggyel.
- Május végén rövid látogatást tesz Zilahra, egy tanárgyűlésen szerepel verseivel. Szerelemre lobban a neves debreceni színésznő, Borbély Lili iránt.
- A tavasz folyamán folytatódik levelezése Boncza Bertával, az év második felében azonban megszakad a levélváltás. Boncza Berta júniusban végleg hazatér a svájci intézetből Csucsára. Feltűnik körülötte Tabéry Géza, aki ugyancsak Svájcban tanult, s akivel 1910 végétől levelezett. Flörtöl egy Berda Károly nevű fiatal orvossal.
- Júliustól decemberig közli a Nyugat folytatásokban a *Margita élni akar című*, ahogy Ady nevezi verses históriát. A kortársak verses kulcsregényként olvassák.
- Szeptemberben elhagyja a szanatóriumot. Megismerkedik Böhm Arankával.
- Karácsonyra hazautazik Érmindszentre. Boncza Berta újévre üdvözlő lapot küld.

1913

- Januárban több író társaságában találkozik Octavian Gogával. Mit sem tudnak arról, hogy éppen azokban a napokban Goga egy aradi román nyelvű lapban éles, nacionalista, antiszemita támadást intéz az új magyar irodalom ellen. (Goga cikkét egy hasonlóképp nacionalista magyar parlamenti felszólalás váltja ki.)
- Március 16-án a Nyugatban megjelenik a *Kis női csukák*, melyben mintegy elbocsátja az Adéllal történt szakítás utáni futó kalandjait.
- Márciustól júliusig Graz mellett a Maria-Grün-i szanatóriumában van Hatvany anyagi segítségével. Az erdei utakon csinos fiatalasszonyokat kísérget, akik kapva kapnak a híres ember udvarlásán, szerelem is szövődik nem eggyel közülük. Így avval, akit verseiben Mylittának nevez. Mylitta valódi nevén Zwack Mici, egy pesti bankigazgató, Machlup Henrik felesége. Maria-Grünből való távozása után még hosszú ideig levelez Adyval. A szanatóriumi nőismerősök közül ugyancsak hosszú ideig tartó kapcsolata alakul ki Sándor Lászlónéval. Sándorné leánykori neve mindezidáig ismeretlen, Ady leveleiben Nyanyucinak szólítja. A mutatós, magas, szőke nőt valószínűleg morfinizmus miatt kezelik. Feltevések szerint Ady mámor-szomjúságában az ital, csillapítószer, és altatók mellett maga is ismeri már a morfiumot. A szanatóriumi elvonókúrát nehezen tűri, az igazgató főorvos hetente egyszer engedélyez számára fél liter bort, hogy verset írjon. Igyekszik kijátszani a szigort.

⁹² BELIA, i.m. 175.

- Március végén jelenik meg *A magunk szerelme*.
- Áprilisban novelláskötete jelenik meg *Muskétás tanár úr* címmel.
- Májusban Brüll Adél Pestről Párizsba utazik, Adytól levélben találkozót kér a bécsi pályaudvaron. A találkozás nem jön létre.
- Májusban zajlik vitája Hatvanyval költészetének állapotáról, ekkor írja a *Hunn, új legendát*.
- Júliusban elhagyja a szanatóriumot és hazautazik Érmindszentre. Zilahra, Nagyváradra látogat. A hónap végén ügyészi eljárás indul ellene a *Rohanunk a forradalomba* című verse miatt.
- Augusztusban két hétre ismét szanatóriumba kerül, ezúttal az előző évi Városmajor Szanatóriumba: gyomorpanaszokkal. A hónap vége felé hazautazik Érmindszentre.
- Októberben a hűvösvölgyi Park Panzióba költözik.
- Novemberben Balázs Béla itt mutatja be neki Dénes Zsófia újságírónt. „Villanylámpa égett az éjjeliszekrényen. Ő maga ágyban, párnákkal magasra támasztott fejjel, torkán borogatás, fején is vizesruha, haja csapzott, ágya gyűrött, hamu és cigarettavég mindenfelé, tegnapi ruhái szerteszéjjel, s az ágy fejénél, a földön néhány üres borospalack.”⁹³ Néhány nappal később Dénes Zsófia már félig-meddig menyasszonyaként vesz részt Ady születésnapjára névnapra vacsoráján. De a házasságból nem lesz semmi, Dénes Zsófia Párizsba utazik, ahonnan magyar lapoknak küld tudósításokat.
- Decemberben a János Kórházban fekszik.
- A Népszava karácsonyi számában jelenik meg *Gyűlölet és Harc* című verse. Rákosi Jenő felhíborodottan ír róla a Budapesti Hírlapban. Ady december 30-án egyszerre két cikkben válaszol a támadásra, az egyiket a Világ, a másikat a Népszava közli. A Népszava-cikkben versét magyarázva írja: „A versem pedig röviden azt jelentette, hogy az urak, papok, farizeusok, rabszolgatartók Jézusához s ünnepléséhez nekünk nincs közünk, nincs közöm magamnak se, akinek pedig van egészen saját Isten-hitem és vallásom is.”⁹⁴
- Egész évben folyamatosan levelez Boncza Bertával.

1914

- Januártól február közepéig a városligeti Park Szanatóriumban gyógykezelik.
- Február elején megjelenik a *Ki látott engem?* kötet.
- Márciusban az Adriai tengernél pihen, együtt van Sándor Lászlónéval.
- Áprilisban hazautazik Érmindszentre.
- Április 23-án Csucsára látogat, több mint kétévi levelezés után személyesen is megismerkedik Boncza Bertával. Boncza Berta ebben az időben Lám Bélához készül férjhez menni, aki diplomás gépészmérnök, később novellákat is ír. Ezt a viszonyt zavarja meg Ady betoppánása. Váradon mulatozás után mámoros fővel ül vonatra, fáradtan, gyűröttén érkezik Csucsára. Néhány nappal később írott levelében mentegetőzik is kinézetéért.⁹⁵

⁹³ DÉNES Zsófia, *Élet helyett órák, Talán Hellasz küldött*, Bp. 1980, 21-22.

⁹⁴ ÖPM XI., 61.

⁹⁵ BELIA, i.m. 3. k. 31-32.

- A Nyugat május 1-i számában jelenik meg a csucsai bemutatkozást idéző vers: *Vajon milyennek láttál?*
- Májusban egyre bensőségebbé válik levelezésük. Május 14-én Boncza Berta így ír: „Egyetlen – jó – Ady Endrém – tegnap – nem folytathattam /ti. a levelet. K.Z./, túl izgatott voltam! – Aludni sem tudtam – mindig Önre gondoltam – rettenetes – így élni! Messze attól az egyetlentől – akit én igazán szeretek!”⁹⁶
- Júniusban Ady ismét Csucsára látogat, 6-án érkezik és 12-én utazik tovább. Ez a hét kapcsolatuk döntő fordulata. Elhatározzák, hogy összeházasodnak. Ady megkéri Berta kezét a nagymamától. Berta anyja nélkül nőtt fel, édesanyja gyermekágyi lázban az ő születésekor meghalt. A nagymama, Török Károlyné – mivel Berta szülei első unokatestvérek voltak – egyszerre nagymamája és nagynénje Bertának. Ő áldását adja a frigyre. Azon a héten születik meg a Csinszka név. Eltérően a Lédától, ez nemcsak versekben szereplő név lesz, hanem a levelek és később a mindennapi érintkezés megszólító formája is. Boncza Berta ettől kezdve magát is Csinszkanak nevezi. A hét hangulati emlékét őrzi *A Kalota partján* című vers.
- Ady elutazik Csucsáról, de 26-án visszatér, levelet ír Boncza Miklósnak, megkéri leánya kezét. Csinszka ugyancsak levélben kéri apja hozzájárulását férjhezmeneteléhez. A két levelet közös borítékban adják fel. Nem érkezik válasz, de a hallgatás ezúttal nem beleegyezést jelent.
- Június 28-án megtörténik a sarajevói merénylet, egy hónappal később kitör az első világháború.
- Júniusban Csinszka húsz éves, tehát még nem nagykorú, szülői engedély nélkül nem mehet férjhez. Az akkori törvények (1877. XX. t. c.) a huszonegyedik életév betöltéséhez kötik a nagykorúságot. A huszadik életév után viszont kérelmezni lehet önálló háztartás alapítására a nagykorúsítást, vagyis a szülői beleegyezést pótló gyámhatósági beleegyezést. Csinszka ezért a kolozsvári árvaszékhez fordul az engedélyezésért. Megkezdődik a hosszadalmas bürokratikus eljárás, melynek során a rokonságnak és a leendő férjnek egyaránt meg kell jelennie a lakóhelyén illetékes hatóság előtt.
- Júniustól decemberig Ady Érmindszent, Csucsá, Kolozsvár és Pest között ingázik. Próbálja sürgetni az eljárást, kerülő utakon, összeköttetései révén próbálja jobb belátásra bírni Csinszka apját. Mozgósítja közös ismerőseiket. Hasztalan. Márpedig Boncza Miklós a központi szereplő: ha az árvaszék az ő akarata ellen dönt, joga van megfellebbezni a határozatot, évekig elhúzhatja a házasságkötést. Így is nyolc hónapig áll ellent leánya kívánságának. Nem maradiságból, nem gőgből ellenzi a házasságot, nem az a baja, hogy leánya egy poétához akar hozzámenni, Ady nőügyeit és italozását is elnézné. A beteg embertől félti leányát. Ellenkezésében nem ideológiai vagy politikai megfontolások játszanak szerepet. Egyébként is szabadkőműves és ekkorra már kikopott a politikából. Valamikor országgyűlési képviselő volt, de 1905 után lehagyták. Visszavonultan él Pest-szentlőrincen Erlesbeck Kamillával, aki szeretője, s fokozódó érzelmeszedésekor ápolója.
- Ady az év végét Csucsán tölti.

⁹⁶ Uo., 226.

- Januárban Érmindszentre utazik, onnan Pestre, hogy előmozdítsa a gyámügyi engedélyezést. Tisza Istvánt levélben keresi fel, kihallgatást kér tőle: „Egy szörnyű világválságon kívül el kellett jönnie az én nagy emberi válságomnak is, hogy tudjam, érezsem: nekem is Tisza Istvánhoz kell fordulnom. Száz okból is vakmerőség ezt nekem tennem, de megteszem, mert örülök, hogy van még egy utolsó bizodalمام akkor, mikor a mindenki ügye és a magamé vetélkedve fenyegetnek egy nagy katasztrófával /.../”⁹⁷ Tisza nem fogadja, helyette titkára, Latinovits Endre válaszol, pár sorban tudatva, hogy a kegyelmes úr nem ér rá. Ady a több hónapos hajszában kimerülve újra az ital mámorát keresi, beteg lesz, veronálmérgezést kap.
- Február közepéig ismét a Városmajor Szanatóriumában ápolják.
- Február 26-án Kolozs vármegye Árvaszéke meghozza döntését, írásos véghatározatában engedélyezi Csinszka kérelmezett házasságkötését. Boncza Miklós továbbra sem adja áldását a házasságához, de a tizenöt napos fellebbezési idő alatt nem nyújt be fellebbezést.
- Március 27-én tartják esküvőjüket. A polgári anyakönyvezés Bárczy István polgármester előtt történik, az egyházi szertartás pedig a Szilágyi Dezső téri református templomban. Rajtuk és az összeeskető lelkészen kívül csak a három tanú van jelen, Ady Lajos, Ignó és Vészi József.
- Április első napjaiban még Pesten vannak, aztán visszautaznak Csucsára. Adyt Tasnádon behívják sorozásra. Az orvosi vizsgálaton alkalmatlannak minősítik. Érmindszentre, Zilahra utaznak.
- Április 18-tól november 7-ig publicisztikai sorozata a Világban *Távol a csatatérről* főcímmel. Az első, a *Szegény Zuboly emlékének* az uzsoki hágónál elesett Bányai Elemért búcsúztatja.
- Májusban Kalotaszegen tesznek rokoni látogatásokat.
- Júliusban Bölöni és Itóka jár náluk Csucsán, együtt mennek dél-erdélyi kirándulásra.
- Októberben Rákosi Jenő támadást intéz Ady és rajta keresztül a modern magyar irodalom ellen. A támadásra az ad alkalmat, hogy két diák Ady véleményét kérdezi Gyóni Géza költészetének értékéről. Ady rövid levélben válaszol: Gyóni sosem volt költő és nem is lesz, ezt még egy világháború sem tudja megcsinálni. „Csak annyi ő, mint a háborús revük szerzői”⁹⁸. Rákosi a magánlevelet leközzöli a Budapesti Hírlap október 14-i számában, hosszú gúnyolódó kommentárt fűzve hozzá Adynak és az „Ady-felekezetnek” pökhendiségéről és cinizmusáról. A támadó hangú cikkekre a Világ intéz ellentámadást és hamarosan hatalmas vita kerekedik, mely átnyúlik a következő év első hónapjaira s mintegy félszáz írást ölel fel. Irodalmi álarcba öltözött politikai vita alakul ki s mint ilyen polarizálja a szellemi életet. Nyilvánvalóan éppen ez a célja a vitaindításnak: az orosz fronton fogságba esett Gyóni Géza itthon népszerűvé lett verseinek zászlaja alatt összefogni a konzervatív nemzeti gondolkodás híveit az országról és a társadalomról másképpen gondolkodók ellen. A konzervatív liberális Rákosi Jenőnek Prohászka Ottokáron át debreceni egyetemi körökig sikerül megmozgatnia egy széles táborát. A másik oldalon a Világtól a Nyugaton át Kassák lapjáig A Tettig jön létre a fölmerülő kérdésekben szövetség. Az érvek és ellenérvek hasonlóak a Holnap-vitához, csak több indulat fűti őket és erőteljesebben

⁹⁷ Uo., 122.

⁹⁸ ÖPM, i.m., 381.

átpolitizálódnak mint akkor. Rákosiék oldaláról immár nemcsak a nyelvi kifejezés érthetlensége, magyartalansága, nemcsak a nemzeti hagyományokhoz való hűtlenség kerül a vádpontok közé, hanem az aktuális nemzeti elkötelezettség hiánya is, sőt vádként fogalmazódik meg a háborúellenesség, mint tevőleges hazafiatlanság. Figyelemreméltó, hogy a vitában megjelenik egy harmadik erő, mely mindkét szembenálló tábort egyaránt elmarasztalja: a Milotay szerkesztette Új Nemzedék hasábjain megszólal a szélsőséges nemzeti radikalizmus. Egyelőre még inkább csak névjegyét teszi le, de majd később, Trianon után egyre erőteljesebben hallatja szavát (gyakran éppen a most nemzetietlennek nyilvánított Adyt emelve pajzsra, mint a magyar fajiság igazi kifejezőjét).

- Októberben, már a vita idején névtelen feljelentésre csendőrök keresik, mint katonaszökevényt. Tasnádon ismét sorozáson kell megjeleníteni. Ismét felmentik.
- Novemberben újra meg kell jelennie Tasnádon.
- Decemberben a bánffyhungyadi felülvizsgálat alkalmasnak mondja ki, január közepén be kell vonulnia Kolozsváron.

1916

- Januárban Vészi József segítségével a Nyugat írói listáján újságírói felmentéshez jut. A hivatalos értesítés késik, meg kell jelennie Kolozsváron. Csinszka felkeresi a hadkiegészítő parancsnokság tábornokát, aki jóindulatúan engedélyezi, hogy a mentességet egy kolozsvári szállodában várhassák meg. A menetesség megérkezik, de ideiglenes, időről időre meg kell hosszabbítani. Ady ettől kezdve nem szabadulhat a behívástól való félelemtől.
- A Nyugat március 16-i száma közli *Az én kálvinistaságom* című cikkét, melynek az a háttere, hogy a Debreceni Egyetemi Kör Rákosi Jenő mellé állt vitájukban. Erre utalva írja: „Az én kálvinizmusom megmarad, mert adott energia halálig, de undorral vagyok mindenkihez, kik kaphatók, gyávák, bölcsek vagy hallgatók a felekezetemben.”⁹⁹ A cikkben többek között Ravasz László antiszemitizmusát említi. Evvel új ág keletkezik az ősz óta folyó vitában. A protestáns körökben továbbgyűrűző polémiahoz írja májusban *A Protestáns Szemlének*, júniusban *Vallás és demokrácia* című cikkeit.
- Márciusban Csinszkával Pestre utazik, noha február óta betegeskedik, köszvényre, neurasténiára panaszskodik. 26-án részt vesz a Nyugat matinéján. Háborúellenes megmozdulás ez, melyen legnagyobb hatást Babits kelti *Húsvét előttjével*. A pesti tartózkodás sűrű összejövetelei, a baráti látogatások előhívják alkoholizmusát. Állapota hirtelen leromlik.
- Áprilisban ismét a Városmajor Szanatóriumba kerül. Csinszka vigyáz rá, rövid idő alatt rendbe jön. Amikor Csinszka elutazik újra italozni kezd, s udvarolgat, még házassági ajánlatot is tesz egy tizenhét éves lánynak, Máthé Eleonórának, akit idegrohamok miatt kezelnek a szanatóriumban.
- Júniusban Csinszka hazaviszi Csucsára. Közben szerteágazó vita folyik a szellemi és politikai életben a Friedrich Naumann-féle Mitteleuropa-terv körül, amely egy korszerű berendezkedésű, liberális beállítottságú, de német orientációjú Közé-Európa megteremtésében látná a térség jövőjét. Az 1915-ben megjelent röpiratot 1916-ban kiadják magyarul is. Naumann tervezete mellett foglal állást Apponyi Albert, Andrássy Gyula, míg Tisza István, Rákosi Jenő ellenezi, mellette van Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Ignótyus, ellene Kunfi Zsigmond, Varga Jenő, Szende Pál. Ady a Nyugat május 16-i számában mondja el rövi-

⁹⁹ Uo., 121.

den összefoglalt véleményét. Kis írásának címével (*Ellenségekkel egy szándékon*) arra utal, hogy ezúttal kénytelen Tiszával és Rákosival egyetérteni. Tart a német orientációtól, mint írja, „él Kossuth Lajos még mindig s Nyugattól tanulva én mégiscsak Bizánc felé kedvelek fordulni.”¹⁰⁰ Ignotus néhány sort fűz Ady megjegyzéséhez: „Én szívesen osztanám az Ady Endre félelmét, ha még jobban attól nem félnék, amire ő, úgy érzem, nem vet elég ügyet, hogy a mai Bizánc: Moszkva.”¹⁰¹

- Augusztusban elkezdődik pereskedése a Nyugat Részvénytársasággal, amely szerződés szerint havi háromszáz koronát kell hogy fizessen neki. Mivel az Rt. felszámolás előtt áll nem folyósítja e szerződés szerinti összeget. Ráadásul eközben Ady kiadó nélkül van, s nem tudja kötetbe rendezni 1914 óta felgyűlt veseit. Leveleiben arról panaszkodik, hogy három kötetnyi verse hiába várja a kiadást, míg a per el nem dől. „Úgy lógok a levegőben, mint egy súlyosan sérült gépű és karú aviátikus” – írja egy novemberi levelében Hatvany Lajosnak¹⁰².
- Leveleinek tanúsága szerint az év második felében végig Csucsán van, egy rövid novemberi érmindszenti látogatást kivéve. Megrázó élménye, hogy látnia kell, mint vonulnak el a villa alatti úton a dél-erdélyi menekülők, akik a szülőhelyükre betört román csapatok elől voltak kénytelenek elhagyni otthonaikat.

1917

- Januárban meghal Boncza Miklós. Végredelele szerint egyedüli örököse Csinszka. Semmit sem hagy törvényes házasságán kívül, egy belvárosi kalaposnővel folytatott viszonyából született másik leányára, Gurgacsinszky Emíliára, akinek egyébként gondoskodó, jó apja volt. Megindul a hagyatéki eljárás.
- Áprilisban két hetet töltenek Pesten.
- Május elejétől június elejéig Balatonfüreden vannak. De május 20-án részt vesz a Nyugatnak a Zeneakadémián rendezett matinéján, melyen Bartók is szerepel.
- Júniusban hazafelé utaztukban két hétre újból megállnak Pesten. Ekkortájt oldódik meg a Nyugat Rt.-vel folytatott pereskedésnek ügye. A pert magát Ady elveszti, ám Hatvany Lajos megoldást talál. A Pallas kiadó nevében, de saját számlájára felvásárolja Ady még raktáron lévő kötetait, 1906-ig visszamenőleg megvásárolja a Nyugat Rt.-től és a korábbi kötetait kiadó többi kiadótól Ady jogait és mindezekért élete végéig havi hatszáz korona járandóságot biztosít számára. Márciusban kezdődő egyezkedésük, alkudozásuk ekkor vezet megegyezéshez. (A történethez tartozik, hogy Hatvany a szerzői jogot Ady halála után majd Csinszkanak ajándékozza. Csinszka nem hajlandó osztozkodni Ady szüleivel, akik a trianoni béke után nehéz helyzetbe kerülnek. Hosszú pereskedés kezdődik Csinszka és az Ady-szülők között.)
- Júliusban ismét késlekedik ideiglenes katonai mentesítésének hivatalos meghosszabbítása. Idegőrlő várakozás. Csinszka Tisza titkárától ezúttal bevárasi engedélyt tud kieszközölni, amely azt jelenti, hogy addig sem kell bevonulnia, amíg a hivatalos felmentés nem érkezik meg.
- Szeptemberben Szegeden felolvas az újságírók Tömörkény-matinéján.

¹⁰⁰ Nyugat, 1916, I. 630.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² BELIA, i.m., 174.

- Októberben Csinszkával Pestre utazik, átveszik Boncza Miklós Veres Pálné utcai háromszobás lakását. Berendezik és a hónap közepén beköltöznek.
- A karácsonyt Csucsán töltik.

1918

- Januárban elküldi Kőhalmi Bélának olvasmányélményeiről szóló életrajzi vallomását. Ez az utolsó, néhány sornál hosszabb prózai írása. A Kőhalmi szerkesztette *Könyvek Könyvében* a kor legjelentősebb írói, művészei, tudósai, közéleti szereplői számolnak be kedvenc olvasmányaikról. Jogcímigazolásért táviratozik a Nyugatnak. Katonai felmentéshez a Nyugatnak kell igazolnia, hogy állandó munkatársa és közérdek, hogy ezt a munkát ellássa.
- Februárban részt vesz a nagyváradi újságíró-rendezvényen. A közönség döbbenetben látja romló állapotát, ittasságát.
- Június végétől október végéig Csucsán van.
- Augusztusban megjelenik *A halottak élén*.
- Október végén Pestre utaznak, már a Nemzeti Tanács ülészik, bizonyos a háborúvesztés, valószínű az ország feldarabolása. 31-én meggyilkolják Tiszát. A forradalmi események lázában nem esemény az ő pesti megjelenése.
- Novemberben állapota rosszabbra fordul, kisebb szélütés éri. A köztársaság kikiáltásakor mégis eltámogatják a parlamentbe. „Ott áll tanácstalanul néhány percig. Senki sem vesz tudomást róla. Aztán megfordul és hazamegy. Ekkor ötlük fel barátainak, akik az elnöki emelvényről látták, üdvözölni kellene a rokkant költőt. Két nap múlva Hock János vezetésével a Nemzeti Tanács tisztelgő küldöttsége keresi fel. Válaszbeszédét nem tudja megírni. Mindössze két szót képes papírra vetni: ‘Dadogva, gyáván’.”¹⁰³
- November 27-én meghívják a Vörösmarty Akadémia előkészítő ülésére. Már nem képes ellátni az elnöki teendőket.
- Egy gyötrelmes, zavart pillanatában állítólag szétszaggatja kedvenc Bibliáját. Belső táblájára Jézus utolsó szavait írja: Eli, Eli, Lama Sabaktani. Egyes emlékezések szerint ez még Csucsán történik, mások szerint Pesten.
- Decemberben felkötözik hozzájuk Csinszka nagymamája, aki fél a zavargásoktól. Mindnyájan megbetegszenek. Ez nemcsak az őszirózsás forradalom ideje, hanem a spanyol járványé is. Ady tüdőgyulladást kap.

1919

- Januárban állapota válságosra fordul. Beszállítják a városligeti Park Szanatóriumba. 27-én reggel meghal. Utolsó óráiban egy fiatal ápolónő van mellette. 29-én a Nemzeti Múzeum oszlopcsarnokában állítják fel ravatalát, innen kíséri hatalmas tömeg a Kerepesi úti temetőbe. Móricz Zsigmond, Jászi Oszkár, Babits Mihály, Schöpflin Aladár, Kunfi Zsigmond, Bíró Lajos, Kernstok Károly mond beszédet és Haypál Benő Ady és Csinszka eskető lelkésze.

¹⁰³ VEZÉR Erzsébet, i.m. 356.

BIBLIOGRÁFIA

I. Ady Endre életében megjelent kötetei

- *Versek*, Debrecen, 1899. 63 l.
- *Még egyszer*, Nagyvárad, 1903. 95 l.
- *Új versek*, Bp., 1906. 127 l.
- *Sápadt emberek és történetek*, Bp., [1907]. 62 l.
- *Vér és arany*, Bp., [1907], 1908. 203 l.
- *Az Illés szekerén*, Bp., [1908], 1909. 171 l.
- *Szeretném, ha szeretnének*, Bp., [1909], 1910. 128 l.
- *Új csapáson*. Novellák, Bp., [1909]. 64 l.
- *A tízmillió Kleopátra és egyéb történetek*, Bp., [1910]. 64 l.
- *Így is történhetik*. Novellák, Bp., 1910. 143 l.
- *Gyűjtemény Ady Endre verseiből*, Bp., [1910]. 109 l.
- *A Minden Titkok verseiből*, Bp., [1910]. 105 l.
- *Vallomások és tanulmányok*, Bp., 1911. 102 l.
- *A menekülő Élet*, Bp., 1912. 142 l.
- *A magunk szerelme*, Bp., 1913. 120 l.
- *Muskétás tanár úr /Novellák /*, Békéscsaba., 1913. 61 l.
- *Ki látott engem?*, Bp., 1914. 151 l.
- *A halottak élén*, Bp., 1918. 202 l.

II. Fontosabb kiadások 1919. január 27. óta

- *A zsidóságról* [Cikkek], FEHÉR Dezső előszavával, Nagyvárad, 1919. 47 l.
- *Az új Hellász* [Cikkek], Bp., 1920. 110 l.
- *Margita élni akar*, szerk. FÖLDESSY Gyula, Bp., 1921. 76 l.
- *Márkó király*, közléteszi ADY Lajos, Bp., [1923] 16 l.
- *Az utolsó hajók*, szerk. FÖLDESSY Gyula, Bp., [1923]. 158 l.
- *Ady Endre összes versei*, összeáll. SÁRKÖZY György, Bp., [1930]. 544 l.
- *Ady Endre összes versei*, összeáll. FÖLDESSY Gyula, Bp., [1936]. 1014 l. [Függelék: *Versek, Még egyszer, Margita élni akar.*]
- *Ady Endre összegyűjtött novellái*, összeáll. FÖLDESSY Gyula, Bp., 1939, 517 l.
- *Ady Endre összes versei*, összeáll. FÖLDESSY Gyula, Bp., [1943], 1047 l. [Függelék: *Versek, Még egyszer, Margita élni akar, Kötetekben meg nem jelent versek.*]

- *Ady Endre válogatott levelei*, összeáll. BELIA György, 1956, 641 l. [Jegyzetekkel]
- *Novellák*, összeáll. BUSTYA Endre, Marosvásárhely, 1957 [1958] 1. k., 428 l., 2. k., 407 l. [Jegyzetekkel, életrajzi kronológiával]
- *Ady Endre összes versei*, összeáll. KOCZKÁS Sándor és KRAJKÓ András, Bp. 1962, 1. k., 776 l., 2. k., 815 l. [Jegyzetekkel]
- *Ady Endre összes versei*, összeáll. LÁNG József és SCHWEITZER Pál, Bp., 1977. 1638 l. [Jegyzetekkel és a versek első megjelenésének bibliográfiájával]
- *Ady Endre összes novellái*, összeáll. BUSTYA Endre, Bp., 1977, 1406 l. [Jegyzetekkel]
- *Ady Endre levelei*, összeáll. BELIA György, Bp. 1983, 1. k., [1895-1908] 518 l., 2. k., [1909-1913] 662 l., 3. k., [1914-1918] 556 l. [Jegyzetekkel]
- *Ady Endre publicisztikai írásai*, vál. és jegyz. VEZÉR Erzsébet, Bp., 1977, 1. k., [1898-1904] 691 l., 2. k., [1905-1907] 705 l., 3. k., [1908-1918] 673 l.
- *Ady Endre összes versei*, összegyűjt. és a szöveget gond. LÁNG József és SCHWEITZER Pál, Bp., 1997, 1488 l. [Jegyzetekkel és a versek első megjelenésének bibliográfiájával]

III. Kritikai kiadás

Ady Endre összes versei

- I. 1891 – 1999, s.a.r., KOCZKÁS Sándor, Bp., 1969, 493 l.
- II. 1900 – 1906. jan. 7., s.a.r., KOCZKÁS Sándor, Bp., 1988, 649 l.
- III. 1906. jan. 28 – 1907., s.a.r. [1906] KOCZKÁS Sándor, [1907] KISPÉTER András, Bp., 1995, 521 l.
- IV. 1908-1909. s.a.r. N. PÁL József, JANZER Frigyes, NÉNYEI Sz. Noémi, Bp. 2007.

Ady Endre összes prózai művei [cikkek, tanulmányok]

- I. 1897 – 1901, összeáll. FÖLDESSY Gyula, Bp., 1955, 560 l.
- II. 1901. május – 1902 február, összeáll., FÖLDESSY Gyula, Bp., 1955, 491 l.
- II. 1901. május – 1902. február, [második, átdolgozott kiadás] s.a.r., VEZÉR Erzsébet, Bp., 1997, 504 l.
- III. 1902 március – december, s.a.r., KOCZKÁS Sándor és VEZÉR Erzsébet, Bp., 1964, 471 l.
- IV. 1903. január – 1904. január, s.a.r., VEZÉR Erzsébet, Bp., 1964, 502 l.
- V. 1904. február – 1905 január, s.a.r., VEZÉR Erzsébet, Bp., 1965, 455 l.
- VI. 1905. január – szeptember, s.a.r., VARGA József, Bp., 1966, 482 l.
- VII. 1905. október 1.- 1906. június 14., s.a.r., KISPÉTER András és VARGA József, Bp., 1968, 533 l.
- VIII. 1906. június – 1907. szeptember, s.a.r., VEZÉR Erzsébet, Bp., 1968, 627 l.
- IX. 1907. október – 1909. december, s.a.r., VEZÉR Erzsébet, Bp., 1973, 648 l.
- X. 1910. január – 1912. december, s.a.r., LÁNG József és VEZÉR Erzsébet, Bp., 1973, 599 l.
- XI. 1913. január – 1918. december, s.a.r., LÁNG József, Bp., 1982, 668 l.

Levelezés

- I. 1895-1907, s.a.r. VITÁLYOS László, Bp., 1998.
- II. 1908-1909, s.a.r., HEGYI Katalin, VITÁLYOS László, Bp., 2001.

IV. Tudományos igényű dokumentumgyűjtemények és bibliográfiák

- KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, I. köt., Bp., 1961, 659 l.
- KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről* II. k., Bp., 1974, 842 l.
- KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, III. köt. Bp., 1987, 726 l.
- KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, IV. k., Bp., 1990, 857 l.
- KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, V. k., Bp., 1993, 808 l.
- VITÁLYOS László – OROSZ László, *Ady-bibliográfia 1896–1970.*, Bp., 1972, 425 l
- VITÁLYOS László – OROSZ László, *Ady-bibliográfia 1896–1977, Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom*, 2. bőv. kiad., Bp., 1980, 409 l.
- VITÁLYOS László, *Ady-bibliográfia, 1896–1987, Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom*, kieg. köt., Bp., 1990, 427 l.

V. Fontosabb monográfiák, tanulmány- és dokumentumkötetek, bibliográfiák

- HALMI Bódog, *Ady Endre*, Máramaros-sziget, 1909. [Az eredeti nem ismeretes, megj. a Máramaros c. hetilapban is 1910 febr. – márc.]
- HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., [1909], 1910. 69 l.
- FÖLDESSY Gyula, *Ady Endre*, Bp., 1919. 96 l.
- SZABÓ Dezső, *A forradalmas Ady*, Bp., 1919, 32 l.
- FÖLDESSY Gyula, *Ady-tanulmányok*, Bp., 1921. 190 l.
- HORVÁTH János, *Aranytól Adyig*, Bp., [1921]. 60 l.
- RÉVÉSZ Béla, *Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről*, Gyoma, 1922. 220 l.
- ADY Lajos, *Ady Endre*, Bp., 1923. 246 l.
- BENEDEK Marcell, *Ady-breviárium*, Bp., 1924. 1. k., 289 l., 2. k., 336 l.
- HATVANY Lajos, *Ady világa*, Wien, [1924]. 1. füz., 52 l., 2. füz., 80 l.
- RÉVÉSZ Béla, *Ady Endre tragédiája*, Bp., [1924, 1926]. 1. k., 192 l., 2. k., 192 l.
- *Ady-Múzeum*, szerk. DÓCZY Jenő, FÖLDESSY Gyula, Bp., 1. köt., [1924] 183 l., 2. köt., [1925] 220 l.
- GULYÁS Pál, *Ady Endre élete és munkái. Bibliográfiai tanulmány*, Bp., 1925, 160 l.
- FÖLDESSY Gyula, *Újabb Ady-tanulmányok*, Berlin, 1927, 190 l.
- HATVANY Lajos, *Ady a kortársak közt*, Bp., [1927], 255 l.

- MAKKAI Sándor, *Magyar fa sorsa*, Bp., 1927, 143 l.
- SÍK Sándor, *Gárdonyi, Ady, Prohászka*, Bp., 1928. 404 l.
- *Ifjú szívekben élek*, összeáll. HAJDU Dénes, BALOGH Edgár, Bp., 1928, 63 l.
- BÖLÖNI György, *Az igazi Ady*, Paris, 1934, 386 l.
- RÉVÉSZ Béla, *Ady és Léda*, Bp., 1934, 336 l.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Ady Endre*, Bp., [1934], 215 l.
- RÉVÉSZ Béla, *Ady trilógiája*, Bp., 1935, 366 l.
- RÉVÉSZ Béla, *S lehullunk az őszi avaron. Ady és Léda*, Bratislava–Pozsony, 1937, 224 l.
- FÖLDESSY Gyula, *Ady értékelése az Új versek megjelenésétől máig*, Bp., 1939, 6 l.
- TABÉRY Géza, *A csucsai kastély kisasszonya*, Brassó, 1939, 24 l.
- DÉNES Zsófia, *Élet helyett órák*, Bp., [1940], 270 l.
- HEGEDŰS Lóránt, *Ady és Tisza*, Bp., [1940], 120 l.
- [KARDOS László], *Az Ady- Rákosi- vita. Egy irodalmi per aktái 1915-16-ból* Debrecen, 1940, 84 l.
- FÖLDESSY Gyula, *Az ismeretlen Ady*, Bp., 1941, 46 l.
- ADY Lajosné, *Az ismeretlen Ady, akiről az érmindszenti levelesláda beszél*, Bp., [1942], 412 l.
- HALÁSZ Előd, *Nietzsche és Ady*, Bp., 1942, 223 l.
- FÖLDESSY Gyula, *Ady az ember és a költő*, Bp., 1943, 193 l.
- KOVALOVSKY Miklós, *Ady Endre önképzőköri tag*, Bp., 1943, 72 l.
- RÉVAI József, *Ady*, Bp., 1945, 100 l.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Ady Endre* [második kiadás], Bp. 1945, 189 l.
- FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai*, Bp., 1949, 318 l.
- BÓKA László, *Ady Endre élete és művei*, 1. köt., Bp., 1955, 319 l.
- HEGEDŰS Nándor, *Ady Endre Nagyváradon*, Bp., 1956, 154 l.
- DÉNES Zsófia, *Akkor a hársak épp szerettek...*, Bp., 1957, 294 l.
- HEGEDŰS Nándor, *Ady Endre nagyváradi napjai*, Bp., 1957, 463 l.
- LENGYEL Géza, *Ady a műhelyben*, Bp., 1957, 395 l.
- VATAI László, *Az Isten szörnyetege*, Washington, 1963, 391 l.
- VARGA József, *Ady Endre*, Bp., 1966, 634 l.
- VEZÉR Erzsébet, *Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1968, 241 l.
- VEZÉR Erzsébet, *Ady Endre élete és pályája*, Bp., 1969, 474 l.
- SCHWEITZER Pál, *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, Bp., 1969, 191 l.
- KIRÁLY István, *Ady Endre*, Bp., 1970, 1. k., 778 l., 2. k., 788 l.
- [BÖLÖNI Györgyné], *Ady és Bölöni Párizsban*, szerk. ILLÉS Ilona, Bp., 1974, 207 l.

- HATVANY Lajos, *Ady*, összeáll., BELIA György, Bp., 1974, 847 l.
- JÉKEL Pál – PAPP Ferenc, *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája*, Bp., 1974, 179 l.
- BABITS Adyról, szerk. GÁL István, Bp., 1975, 280 l.
- ROBOTOS Imre, *Az igazi Csinszka*, Bp., 1975, 2. jav. kiad, Bp., 1976, 199 l.
- BALOGH László, *Mag hó alatt. Bevezetés Ady költészetének jelképrendszerébe*, Bp., 1976, 175 l.
- [BÖLÖNI Györgyné] ITÓKA, *Ady Párizsban*, Bukarest, 1977, 296 l.
- FÁBRY Zoltán, *Ady igaza*, Bratislava – Bp., 1977, 262 l.
- LUKÁCS György, *Ady Endréről*, Bp., 1977, 81 l.
- PÉTER László, *Ady nálunk*, Szeged, 1977, 150 l.
- VARGA József, *Ady és kora*, Bp., 1977, 572 l.
- VITÁLYOS László, *Ady – Léda – Csinszka*, Bp., 1977, 163 l.
- *Ady Endre és Győr*, szerk. PERNESZ Gyula, Győr, 1977, 17.
- *Ady és Debrecen*, összegyűjt. SZABÓ Sándor Géza, Debrecen, 1977, 251.
- *Adytól Adyról*, szerk. FENYVESI Margit, Bp., 1977, 378.
- *Az Ady-vers időszerűsége*, Újvidék, 1977, 145 l.
- *Tegnapok és holnapok árján, Tanulmányok Adyról*, szerk. LÁNG József, Bp., 1977, 457 l.
- TÓTH Béla, *Ady és Debrecen*, Debrecen, 1979, [1981], 91 l.
- DÉNES Zsófia, *Élet helyett órák, Egy fejezet Ady életéből, [4. bőv. kiad.], – Talán Hellász küldött, – Kiadatlan levelek Ady Endréhez és más dokumentumok*, záró tanulmány KOVALOVSKY Miklós, Bp., 1980., 271 l.
- KOVALOVSKY Miklós, *Léda: legenda és valóság*, Bp., 1980, 153 l.
- SCHWEITZER Pál, *Szépség és totalitás, A szép fogalmának tartalma Ady utolsó alkotószakaszában*, Bp., 1980, 296 l.
- „Akarom, tisztán lássatok”, *Tudományos ülésszak Ady Endre születésének 100. évfordulóján*, szerk., előszó CSÁKY Edit, Bp., 1980, 262 l.
- „Legyetek emlékezéssel hozzám”, *Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Ady-ülésszakán elhangzott előadások anyaga*, Bp., [1980], 1977, 159 l.
- *Mégis győztes, mégis új és magyar, Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, szerk. R. TAKÁCS Olga, Bp., 1980, 249 l.
- „A Tisza-parton”, *Ritmikai kérdések egy Ady-vers kapcsán*, szerk. SZERDAHELYI István, KECSKÉS András, Bp., 1981, 112 l.
- KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz, Ady Endre költészete a világháború éveiben 1914–1918*, Bp., 1982, 1. k., 668 l., 2. k., 697 l.
- VARGA József, *Ady és műve*, Bp., 1982, 422 l.
- DÉNES Zsófia, *Akkor a hársak épp szerettek..., Legendaoszlató emlékezések és dokumentumok Ady Endre váradi életéről*, 2. kieg., jav., kiad., Bp., 1983, 419 l.

- DÉNES Zsófia, *Talán Hellász küldött, Ady, Csinszka, Dénes Zsófia levélváltása és Ady néhány visszahangzó verse, Dokumentumok*, 2. bőv. kiad., Bp., 1984, 198 l.
- ROBOTOS Imre, *Szembesítés, Robotos Imre dokumentumriportja Ady és Csinszka házasságáról és a könyv kritikai visszhangja*, Bukarest, 1984, 457 l.
- KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, s.a.r., FÁBRY Anna, Bp., 1989, 170 l.
- HEGEDŰS Lóránt, *Nyitás a végtelenbe: Ady Endre, József Attila, Németh László*, Bp., 1989, 159 l.
- SZILÁGYI Péter, *Ady Endre verselése*, Bp., 1990, 561 l.
- BENEDEK István, *Ady Endre szerelmei és házassága*, Bp., 1992, 302 l.
- PÉTER I. Zoltán, „*Látva lássanak...*” *Ady Endre Nagyváradon*, Bp., 1993, 141 l.
- BORBÉLY Sándor: *Így élt Ady Endre*, 2. jav. kiad., Bp., 1994, 238 l.
- BEKE Albert, *Ady és barátai új megvilágításban*, Bp., 1995, 157 l.
- ROBOTOS Imre, *Az igazi Csinszka: szembesítés: Ady – Csinszka szerelmének, házasságának legendaköre és valósága*, 5. jav., átd., kiad., Bp., 1995, 316 l.
- HALÁSZ Előd, *Nietzsche és Ady*, 2. jav. kiad., Szeged., 1995, 294 l.
- VEZÉR Erzsébet, *Ady Endre élete és pályája*, Bp., 1997, 372 l.

VI. Fontosabb tanulmányok 1988-tól

- PAPP István Géza, *Ady öröksége Áprily Lajos költészetében*, *Életünk*, 1988, 2. sz., 176–183.
- BODRI Ferenc, *Ady Endre városunkban, Esztergom és Ady*, *Új Forrás*, 1988, 3. sz., 74–81; 4. sz., 82–88.
- KISS Endre, *Ady, Musil, Kákánia*, Műhely [Győr], 1988, 5. sz., 24–33.
- KIS PINTÉR Imre, *Adyról dióhéjban, idegeneknek*, *Jelenkor*, 1988, 1. sz., 17–32.
- KIRÁLY István, *Újra kezdett élet – újra kezdett szerelem, Ady szerelmi lírája 1912–1914 között*, *Új Írás*, 1989, 10. sz., 3–23; 11. sz., 3–23.
- ZSÍROS Judit, *A vér motívuma Ady Endre költészetében*, *Magyar Nyelvőr*, 1989, 1. sz., 53–68.
- VITÁLYOS László, *Emlékezések Ady Endréről*, *Irodalomtörténet*, 1989, 4. sz., 776–797.
- VARGA József, *Ady és 1789*, *Nagyvilág*, 1989, 7. sz., 1080–1083.
- RÜBBERDT, Irene, *Két vers a modernség és az avantgárd között (Ady Endre: A csodák esztendeje, Jakob van Hoddis: Weltende)*, *ItK*, 1989, 4. sz., 458–464.
- SCHWEITZER Pál, *Vitázó megjegyzések Ady Endre összes versei kritikai kiadásának második kötetéhez*, *ItK*, 1990, 5–6. sz., 674–685.
- FERENCZI László, *Kassák és Ady*, *Literatura*, 1990, 2. sz., 191–206.
- LÖKÖS István, *Az élménytől a recepcióig (Krleža és Ady viszonyáról)*, *Tiszatáj*, 1990, 10. sz., 62–73.
- TSUR, Reuven, *Az Ady varázsa – vélt vagy valóságos?*, *Holmi*, 1991, 5. sz., 585–594.

- PÜSPÖKI Péter, „Nekem egyszer sem volt választásom”, (*Kiválasztottságtudat Nietzsche, Komjáthy és Ady életművében*, Határ, 1992, 2. sz., 49–70.
- VEZÉR Erzsébet, *Ady és a zsidókérdés*, Kritika, 1992, 8. sz., 37–39.
- BUSTYA Endre, *Lehet egy legendával kevesebb? Avagy: bonyodalmak az „Ady-ultimó” körül*, Kortárs, 1992, 6. sz., 109–115.
- CSÁK Gyula, *A megöszült tenger*, Tekintet, 1992, 4. sz., 131–138.
- SZKÁROSI Endre, *A fekete zongora, Egy félbemaradt ízlésfordulat ára*, Magyar Napló, 1992, 17. sz., 27–30.
- KOVALOVSKY Miklós, *Egy kritikusabb kritikai kiadás: Ady Endre összes prózai művei*, ItK., 1992, 2. sz., 188–202.
- RÓNAY László, *Az „izmusok” és Ady Endre*, Vigilia, 1992, 9. sz., 688–694.
- MONOSTORI Imre, *A „mély magyar” Ady és a „híg magyar” Petőfi*, Tiszatáj, 1992, 9. sz., 60–71.
- KARACS Zsigmond, *Földesiek Ady körül*, Acta hist. litt. Hung., 28., 1992, 39–53.
- KOVÁCS Kristóf András, *A szemléletes Ady-vers*, Acta hist. litt. Hung., 28., 1992, 7–20.
- PAPP István Géza, *„Legszebb csikónk...” Ady ló/lovas motívumának szimbólumértékéről*, Acta hist. litt. Hung., 28., 1992, 21–37.
- KISS Endre, *A muszáj Herkules és/vagy a tulajdonságok nélküli ember, Az európai modernség változatai*, Valóság, 1993, 1. sz., 54–62.
- HÉVIZI Ottó, *Egy „elbölcsült” poéta hívősege*, Alföld, 1993, 9. sz., 50–62.
- GÖRÖMBEI András, *„Mégis győztes, mégis új és magyar”. Vázlat Ady Endre költészetéről*, Tiszatáj, 1993, 3. sz. melléklete, 20 l.
- GÖRÖMBEI András, *Ady-képiünk és az újabb szakirodalom*, It., 1993, 3. sz., 420–440.
- HELTAINÉ NAGY Erzsébet, *Írói nyelvművelés a XX. század első felében, Ady Endre nyelvféltése*, Magyar Nyelvőr, 1993, 3. sz., 275–290.
- KOVALOVSKY Miklós, *Az Ady-kutatás eredményei és távlatai Vitályos László bibliográfiája tükrében*, ItK., 1993, 4. sz., 519–526.
- LÖKÖS István, *Az Ady-recepció szerb és horvát változatai*, Kortárs, 1993, 11. sz., 71–75.
- VILCSEK Béla, *A darab és a hatás, Ady Endre dráma- és színházeszménye*, Hazánk, 1994, 1–2. sz., 13–15.
- KÁNTOR Lajos, *Ady-jóslatok, 1994*, Tiszatáj, 1994, 6. sz., 59–61.
- MOLNÁR József, *Szilánkok a költészetről Ady kapcsán*, Metsze(t)t, 1994, 2. sz., 117–123.
- VILCSEK Béla, *A színház csődje és esélye, Ady Endre pesti és párizsi színikritikái*, Hazánk, 1994, 5–6. sz., 26–28.
- EISEMANN György, *A lírai én mitológiája Ady Endre költészetében*, Műhely [Győr], 1994, 3. sz., 33–39.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Protestantizmus-értelmezések, Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései*, Protestáns Szemle, 1994, 1. sz., 33–41.
- GINTLI Tibor, *A Minden-élmény jelentősége Ady lírájában*, It., 1994, 1–2. sz., 33–45.

- PETE Klára, *Szimbolikusság: az át-alak-ulás elmélete*, It., 1994, 1–2. sz., 18–32.
- KÖPECZI Béla, *A nemzeti kultúra, Század eleji román-magyar vita*, Világosság, 1994, 8–9. sz., 98–117.
- VARGA Gyula, *Ady miszticizmusa*, Debreceni Szemle, 1995, 3. sz., 394–406.
- VENCZEL Katalin, *Ady Endre és Eino Leino költői pályájáról*, Palócföld, 1995, 3. sz., 246–263.
- RUSPANTI, Roberto, *Szerelem és halál Ady Endre költészetében. Mihályi Rozália mérgezett csókja*, It., 1996, 3-4. sz., 309- 327.
- SCHWEITZER Pál, *Ady és Mylitta*, It., 1996, 3-4. sz., 328-357.
- BORBÉLY Sándor, *Az Ady-versek titkaiból*, Új Dunatáj, 1997, 3. sz., melléklet 15 l.

NÉV- ÉS CÍMMUTATÓ

- A bélyeges sereg*, 14
A bölcsesség áldozása, 34
A csillag-lovas szekérből, 41
A csodák föntjén, 39
A csókok titka, 6
A Dicsőség Titkai, 22
A dies irae, 39
A Duk-duk affér, 19
A fekély, 63
A fekete macska, 8, 18, 66
A fekete zongora, 14
A földi kunyhóban, 41
A Gare de l'Est-en, 12
A gyávaság istenessége, 51
A Hágár oltára, 20
A Halál lovai, 34
A Halál rokona, 14, 39
A halottak élén, 37, 39, 41, 78
A harcunkat megharcoltuk, 20
A hatalmas Tél, 20
A Holnap elébe, 14
A Hortobágy poétája, 12
A hosszú hársfa-sor, 34
A Hóvár-bércek alatt, 22
A hőkölés népe, 31
A Jelen hajóján, 45
A Jövendő fehérei, 20
A Kalota partján, 74
A kényszerűség fája, 31
A ködbe-fúlt hajók, 14
A könnyek asszonya, 6, 7, 65
A krisztusok mártírja, 6
A Léda arany-szobra, 14
A ló kérdez, 28
A magunk szerelme, 24, 25, 33, 73
A magyar Messiások, 14
A magyar Pimodán, 8, 15, 68
A magyar tanítókhöz, 70
A magyar ugaron, 12
A Magyarság Titkai, 22
A márciusi Naphoz, 22
A megcsúfolt Ember, 41
A megnőtt élet, 39
A megőszült tenger, 34
A megunt csatazaj, 27
A menekülő Élet, 10, 24, 33, 39, 40
A Mese meghalt, 11, 39
A mesebeli János, 39
A mezőhegyesi háború, 26
A mi háborúnk, 41
A Mindent hurcolva, 41
A Minden-Titkok versei, 13, 16, 22, 23, 32, 70
A műhelyben, 64
A nagy Hitető, 39
A Nincsen himnusza, 16
A pénz esetei, 13
A poétakirály és felesége, 63
A Protestáns Szemlének, 76
A rabbiság sorsa, 39
A rég-halottak pusztáján, 39
A régi Isten, 51
A rém-mesék uhuja, 23
A robbanó ország, 70
A Rothschildék palotája, 16
A sárga láng, 39
A Sion-hegy alatt, 68
A Slemil keservei, 35
A Szajna partján, 39
A szamaras ember, 40
A szent lob, 41
A szenvedésnél többet, 57
A Szerelem Titkai, 22
A szétszóródás előtt, 39
A Szomorúság Titkai, 22
A szűz Pilátus, 24
A tavaszi viharban, 46
A távoli szekerek, 34
A téli Magyarország, 39
A Tisza-parton, 12
A tízmillikós Kleopátra és egyéb történetek, 70
A tó nevetett, 66
A tűnődés csolnakján, 22
A Tűz csiholója, 26
A vár fehér asszonya, 11
A vén faun dala, 7
A vén komornyik, 20
A veszélyek Istene, 29
A vidám Isten, 18
A visszahozott zászló, 25
Ábrányi Emil, 5, 6, 61
Absolon boldog szégyene, 27
Ádám, hol vagy?, 17
Ady Ilonka, 59
Ady Lajos, 7, 37, 58, 59, 68, 75, 81
Ady Lajosné, 82
Ady Lőrinc, 58, 59
Akarom: tisztán lássatok, 19
Aki helyemre áll, 27
Akkor sincsen vége, 45
Áldásadás a vonaton, 24
Áldozás piros kedvvel, 40
Álmodik a Nyomor, 20
Álom egy Méhesről, 15
Amadé László, 26

Ambrus Zoltán, 13
 Andrássy Gyula, 76
 Antal Sándor, 68
 Apponyi Albert, 76
 Arany János, 32
Arat a magyar, 31
Árnyak, 61
Az anyám és én, 14
Az elátkozott vitorla, 22
Az Élet-Halál Titkai, 22
Az eltévedt lovas, 38
Az én menyasszonyom, 6
Az én protestantizmusom, 76
Az Illés szekerén, 13, 15, 16, 18, 25, 31, 45, 69
Az Isten balján, 17
Az Isten Titkai, 22
Az Óperenciás tengeren, 25
Az öreg Kúnné, 20
Az ős Kaján, 14, 15
Az Úr érkezése, 17
Az utolsó hajók, 41, 56
Az ütések alatt, 45
Azuba, 6
 B. Lukáts Júlia, 71
 Babits Mihály, 3, 10, 11, 30, 31, 32, 33, 41, 51, 57, 68, 69, 76, 78, 83
Babits Mihály könyve, 41
 Balassi Bálint, 17, 26
 Balázs Béla, 21, 33, 36, 42, 68, 69, 73
Balogh, 65
 Balogh Edgár, 82
 Balogh László, 83
 Bányai Elemér, 69, 75
 Bányai János, 57
 Bárczy István, 75
 Barrès, Maurice, 27
 Barta János, 10, 38
 Bartha Miklós, 63, 64
 Bartók Béla, 77
 Baudelaire, Charles, 7, 8, 14, 15, 16
 Beke Albert, 84
 Belia György, 10, 62, 80
 Benedek István, 84
 Benedek Marcell, 81
 Benjamin, Walter, 9
 Beöthy Zsolt, 69
 Berda Károly, 72
Beszélgetés a szívemmel, 55
Beszélgetés egy szekfűvel, 27, 28, 47
Beteg századokért lakolva, 31
 Biró Lajos, 62, 64, 67, 69, 78
 Bisztriczky Józsefné, 32, 72
Bóbiskálván lehajtott kardomon, 39
 Bodnár Zsigmond, 63
 Bóka László, 5, 59, 82
 Boncza Berta, 52
 Boncza Miklós, 74, 75, 77, 78
 Borbély Lili, 72
 Borbély Sándor, 84, 86
 Bori Imre, 56
 Bourget, Paul, 16
 Böhm Aranka, 32, 72
 Bölöni György, 26, 65, 70, 71, 72, 75, 82
 Brentano, Franz, 11, 12, 51
 Bresztovszky Ernő, 69
 Bródy Sándor, 64
Búgnak a tárnák, 11
 Bustya Endre, 80, 85
 Byron, George Gordon, 61
Ceruza-sorok, 40
Ceruza-sorok Petrarca könyvén, 39
 Chateaubriand, François Auguste, 16
 Csák Gyula, 85
 Csáky Edit, 83
 Cserna Andor, 71
 Csinszka, Boncza Berta, 26, 32, 38, 39, 44, 52, 53, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78
 Csizmadia Sándor, 19, 69
 Csokonai Vitéz Mihály, 26
Dalok a labdaterről, 34
 Dankó Pista, 62
 Dante Alighieri, 32
De ha mégis?, 53
 De Quincey, Thomas, 15
 Dénes Sándor, 64
 Dénes Zsófia, 32, 73, 82, 83, 84
 Dilthey, Wilhelm, 11
 Diósy Ödön, 65, 67
 Dóczy Jenő, 11, 81
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics, 50
Dózsa György lakomáján, 19
 Dutka Ákos, 68
Dühödt, halálos harcban, 24
E nagy tivornyán, 38, 48, 55
Égő tűzben dideregve, 20
Egy csúf rontás, 14, 32
Egy kis séta, 17, 63
 Eisemann György, 85
Éjimádó, 6
Elbocsátó, szép üzenet, 26, 72
Elégedetlen ifjú panasza, 42
Élet helyett órák, 32
Életem apadó ere, 23
Elhanyagolt, véres szívünk, 38
Elillant évek szőlőhegyén, 14
 Eliot, Thomas Sterns, 55
Élünk vagy nem?, 53
Elűzött a földem, 11
Ember az embertelenségben, 37, 44
Emlékezés egy nyár-éjszakára, 52

Emőd Tamás, 68
 Empson, William, 18
Én, szegény Magam, 24, 27
Enyhe, újévi átok, 26
 Eötvös József, 31
 Erdős Renée, 64
 Erlesbeck Kamilla, 74
És mégis kikiáltom, 34
És most már, 39
Ésaiás könyvének margójára, 39
 Fábry Anna, 84
 Fábry Zoltán, 83
Falusi levél, 65
Fantom, 6
Fáradtan biztatjuk egymást, 38
Farsangi dal, 7
 Fedák Sári, 63
 Fehér Dezső, 64, 65, 79
 Fejérváry Géza, 66
Fekete Hold éjszakáján, 14
 Fellini, Federico, 13
 Fenyő Miksa, 67, 69, 70, 71
 Fenyvesi Margit, 83
 Ferenczi László, 84
 Ferenczi Sándor, 34
 Ferenczy Gyula, 61
 Fichte, Johann Gottlieb, 45
 Flaubert, Gustave, 32
 Földessy Gyula, 11, 16, 24, 34, 37, 41, 79, 80, 81, 82
Fölszállott a páva, 14
 Friedmann Erzsébet, 60
Fuimus, 5
 Gadamer, Hans-Georg, 3
 Gál István, 83
 Gellért Oszkár, 69
 George, Stefan, 7
 Gintli Tibor, 85
 Goethe, Johann Wolfgang, 9, 32, 54
Góg és Magóg, 10
 Goga, Octavian, 47, 69, 72
 Görömbei András, 85
 Gulyás Pál, 81
 Gurgacsinszky Emília, 77
 Guthi László, 58
 Gut-Keled nemzetség, 58
 Gyóni Géza, 75
 Gyulai Pál, 69
Gyűlölet és Harc, 31, 73
 Hajdú Dénes, 82
Halál a síneken, 14
Halálvirág: a Csók, 16
 Halász Előd, 11, 39, 82, 84
 Halmi Bódog, 81
Halottak élén, 41
Harc a Nagyúrral, 13
Harcos Gyulai Pál, 19
 Hark István, 59
 Hartmann, Nicolai, 56
 Hatvany Lajos, 32, 33, 37, 41, 68, 69, 71, 72, 73, 77, 83
Havasok és Riviéra, 14
 Haypál Benő, 78
 Hegedűs Lóránt, 82
 Hegedűs Lóránt (teológus), 84
 Hegedűs Nándor, 82
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 6, 13, 16, 45, 48
 Heine, Heinrich, 64
Héja-nász az avaron, 12
 Heltai Jenő, 5
 Heltainé Nagy Erzsébet, 85
 Herczeg Ferenc, 5, 19, 61, 69
 Hévízi Ottó, 46, 48, 49, 85
Hiába kísértsz hófehéren, 12
Hiszek hitetlenül Istenben, 22, 49
 Hock János, 78
 Hofmannsthal, Hugo von, 20
 Horváth János, 28, 43, 70, 81
Hosszú az erdő, 19
Hozsánna bízó síróknak, 45
Hulla a búza-földön, 39
 Hume, David, 28
Hunn, új legenda, 32, 34, 73
Hunyhat a máglya, 12
 Husserl, Edmund, 11
 Huysmans, Joris-Karl, 16
Ifjú sirályi kedvek, 34
Ifjú szívekben élek, 39, 45
 Ignotus, 9, 35, 66, 69, 70, 75, 76
Így is történhetik, 70
Így szólna a szóm, 14
 Illés Endre, 41
 Illyés Gyula, 39
Ima Baál Istenhez, 13
 Ingarden, Roman, 38
Irodalmi háborgás és szocializmus, 69
Irodalmi reakció, 64
Írók és írások, 63
Ismeretlen Korvin-kódex margójára, 8, 66
Isten, a vigasztalan, 42
 Itóka, Marchisiu Otilia, Bölöni Györgyné, 67, 75, 82
 James, William, 6
 Jammes, Francis, 16
 Jászi Oszkár, 7, 76, 78
 Jékel Pál, 83
Jó Csönd-herceg előtt, 15
 Johnston, W. M., 11
 Jókai Mór, 63
 József Attila, 3

József Farkas, 21
 Juhász Gyula, 64, 66, 68
 Jung, Carl Gustav, 21
 Kabos Ede, 67
 Kaffka Margit, 71
 Kántor Lajos, 85
Kár a Voltért, 44
 Karacs Zsigmond, 85
Karácsony, 5
 Kardos László, 82
 Karinthy Frigyes, 32, 69
 Kassák Lajos, 75
Katinkaig, 60
Kató a misén, 22
 Katona Károly, 59
 Kecskés András, 83
 Kerekes Ernő, 60
 Kéri Pál, 69
 Kernstok Károly, 78
Keserű imádságok Mylittához, 31
Készülés tavaszi utazásra, 53, 54
Két kuruc beszélget, 32, 38, 51, 54
Két szent vitorlás, 20
 Kézai Simon, 58
Kezdenek nyakukba venni, 20
Ki látott engem?, 24, 31, 33, 37, 73
 Kierkegaard, Soren, 16, 48, 49, 51, 52
 Kincs Gyula, 60
 Király István, 13, 16, 26, 41, 47, 49, 84
Kis női csukák, 72
 Kis Pintér Imre, 49, 56, 84
 Kisfaludy Sándor, 26, 59
 Kispéter András, 80
 Kiss Endre, 84, 85
 Kiss József, 64, 68
 Koczás Sándor, 10, 80
Kocsi-út az éjszakában, 20
Koldus hívésnek átka, 47, 48, 50
 Kollányi Boldizsár, 69
 Kolozsvári I. Péter, 58
Korrobori, 35
 Kossuth Lajos, 5, 77
 Kosztolányi Dezső, 3, 21, 34, 51, 57
Kovács Béla vallomása, 3
 Kovács Kristóf András, 85
 Kovalovszky Miklós, 4, 7, 58, 81, 83, 85
 Köhalmi Béla, 78
 Kölcsey Ferenc, 31
 Köpeczi Béla, 86
Köszönet az életért, 25
Köszönöm, köszönöm, köszönöm, 24
Köszöntő az Életre, 28
Követelő írás sorsunkért, 52
 Kraják András, 80
Krónikás ének 1918-ból, 38
 Krúdy Gyula, 84
 Kulcsár-Szabó Zoltán, 85
 Kun Béla, 60
 Kunfi Zsigmond, 76, 78
Kurucok így beszélnek, 38
Küldöm a frigy-ládát, 20
 Laczkó Géza, 69
 Lám Béla, 73
 Láng József, 4, 10, 80, 83
 Lassalle, Ferdinand, 7
 Latinovits Endre, 75
Láttalak..., 5
Lázban, 6
 Léda, Brüll Adél, Diósy Ödönné, 7, 8, 12, 16, 20, 24, 26, 32, 35, 52, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73
 Lengyel Géza, 69, 82
 Lengyel Menyhért, 69
 Lesznai Anna, 69
Levél az apámnak, 64
Levél helyett Gogának, 47
Levelek Madame Prétéríte-höz, 44, 45
Levél-féle Móricz Zsigmondhoz, 25, 71
 Lipps, Theodor, 3
Lótusz virága, 7
 Lőkös István, 84
 Lukács György, 9, 16, 25, 33, 36, 48, 49, 50, 83
 Mach, Ernst, 28, 51
Madame Mai, 13
Mag hó alatt, 38, 44
Magyar Ugaron, 67
Mai próféta átka, 37
 Makai Emil, 5, 43
 Makkai Sándor, 82
 Mann, Thomas, 47
Már előre rendeltettem, 40
Március 20, 5, 60
Margita élni akar, 34, 35
Márkó király, 60
 Márton Gabriella, 62
 Marx, Karl, 7
Még egyszer, 6, 7, 43, 65
Megállt a Sors, 25
Mégsem, mégsem, mégsem, 40, 46
Megunt élet, 5
 Meinong, Alexius, 11
Menekülés az Úrhoz, 42, 52
 Mercier, Louis, 16
Merénylet a nagyváradi jogakadémián, 65
Mi kacagunk utoljára, 26
Mi urunk: a Pénz, 14
Midász király sarja, 13, 40, 42
Mihályi Rozália csókja, 16, 68
 Mikes Lajos, 69
 Miklós Jenő, 69
 Miklós Jutka, 68

Mikszáth Kálmán, 69
Milánó dómja előtt, 20
 Milotay István, 76
Minden nagy megújhodottságom, 45
Minden-Titkok versei, 33
 Molnár Ferenc, 35
 Molnár József, 85
 Monostori Imre, 85
 Moréas, Jean, 9
 Móricz Zsigmond, 69, 78
Most pedig elnémulunk, 13, 20
Muskétás tanár úr, 73
Mutamur, 5
Műhelyben, 8
 Mylitta, Machlup Henrikné, 32, 72
 Nagy Bella, 63
 Nagy Endre, 62
Nagy lopások bűne, 32
Nagy sírkertet mérünk, 23
Nagy szárazság idején, 55
 Naumann, Friedrich, 76
 Németh G. Béla, 22, 56
 Németh László, 9, 13, 16, 24
 Neumann, Friedrich, 76
Nézz, Drágám, kincseimre, 38, 52
Nietzsche és Zarathustra, 68
 Nietzsche, Friedrich, 6, 7, 11, 16, 17, 20, 28, 33, 63, 68
Nincs itt ország, 41
 Novalis (G.F.P. Hardenberg), 48
Nyárdélutáni Hold Rómában, 25, 46
Nyilatkozat Rádl Ödön támadására, 6
 Nyíri Kristóf, 28
 Octavian Goga, 72
Óh, életek élete, 25
 Orosz László, 81
 Ortega y Gasset, José, 9
 Osvát Ernő, 8, 64, 66, 71
 Öreg János, 6, 61
Örök vágy, 62
Özvegylegények tánca, 11, 14
 Pálfi Antal, 64
 Pályi Ede, 67
 Papp Ferenc, 83
 Papp István Géza, 84, 85
Párisban járt az Ősz, 14
Párizs az én Bakonyom, 67
 Pascal, Blaise, 52
 Passmore, John, 11
 Pásztor Dániel, 58
 Pásztor Mária, 58, 59
 Péguy, Charles, 16, 17
 Peirce, Charles, Sanders, 9
 Pernes Gyula, 83
 Pessoa, Fernando, 30
 Pete Klára, 86
 Péter I. Zoltán, 84
 Péter László, 83
Petőfi nem alkuszik, 30, 42, 70
 Petőfi Sándor, 25, 26, 28, 30, 42
 Picasso, Pablo, 13
Piros bugyelláris, 6
 Poe, Edgar, 23
 Popper Leó, 3
 Prohászka Ottokár, 75
Proletár fiú verse, 20
 R. Takács Olga, 83
 Rába György, 33
 Rádl Ödön, 62
 Radó Antal, 67
 Rákosi Jenő, 5, 65, 68, 73, 75, 76
 Ravasz László, 76
 Reinitz Béla, 68
Rengj csak, Föld, 26
 Révai József, 82
 Révész Béla, 19, 66, 67, 69, 81, 82
 Reviczky Gyula, 6
 Riegl, Alois, 3
 Rienzi Mária, 64
 Rimbaud, Arthur, 7
 Robotos Imre, 83, 84
 Rodin, Auguste, 13
Rohanunk a forradalomba, 26, 73
 Rónay György, 52
 Rónay László, 85
 Rousseau, Jean-Jacques, 7
 Rudnyánszky Gyula, 6
 Ruspanti, Roberto, 86
Ruth és Delila, 15
 Rübberdt, Irene, 84
 Sándor Lászlóné, 72, 73
Sápadt emberek és történetek, 67
Sárban veszett hó, 15
 Sárközi (Sárközy) György, 79
 Schlegel, Friedrich, 48
 Schopenhauer, Arthur, 6, 7
 Schöpflin Aladár, 14, 37, 41, 69, 78, 82
 Schweitzer Pál, 4, 10, 44, 51, 80, 82, 83, 84, 86
 Sesztov, Lev, 16
 Sík Sándor, 28, 33, 43, 82
 Simmel, Georg, 6
Sípja régi babonának, 32
Sírni, sírni, sírni, 14
 Solger, Karl Wilhelm Ferdinand, 48
 Somló Bódog, 7, 65
 Spencer, Herbert, 6, 7, 61
 Steinfeld Nándor, 71
 Stirner, Max, 27
 Strindberg, August, 20
 Szabó Dezső, 14, 81

Szabó Ervin, 76
 Szabó Lőrinc, 3, 27, 28, 35
 Szabó Sándor Géza, 83
Száz hűségű hűség, 29
Szegény Zuboly emlékének, 75
 Szende Pál, 76
 Szendrey János, 59
Szent Lélek karavánja, 26
Szent Lélek ünnepére, 41
Szent Liber atyám, 41, 44
 Szerdahelyi István, 83
Szeress engem, Istenem, 17
 Szeretném magam megmutatni, 20
Szeretném, ha szeretnének, 13, 19, 27, 70
 Szigethy Gábor, 14
 Szilágyi Péter, 84
Színházban, 5
 Szini Gyula, 66
Szívek messze egymástól, 6
 Szkárosi Endre, 85
 Szolovjov, Vlagyimir, 16
 Szűts Dezső, 62
 Tabéry Géza, 72, 82
 Taine, Hippolyte, 27
Találkozás Gina költőjével, 66
 Tamás Attila, 56
Tárcatárgyak, 6
 Tarde, Gabriel, 27
Távol a csatatértől, 75
Te előttem volt, 39
Tegnapba élni belé, 44
Tegnap tegnap siratása, 44
Tiltakozni és akarni, 34
 Tímár Árpád, 33
 Tisza István, 26, 63, 65, 75, 76, 77, 78
Tisza István és a bihari dzsentry, 63
 Tolsztoj, Lev, 16
 Tóth Árpád, 57, 69
 Tóth Béla, 83
Tovább a hajóval, 40
 Tömörkény István, 77
 Török Károlyné, 74
 Tsur, Reuven, 84
Tűzes seb vagyok, 65
Ugrani már: soha, 40, 42
Új csapáson, 69
Új marguis-k nyak-tilója, 41
Új s új lovat, 41
Új Versek, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 27, 35, 39, 42, 43, 57, 67
Új Vizeken járok, 12, 22
Új, tavaszi sereg-szemle, 26
Utálatos, szerelmes nációm, 32
Üdvözlét a győzőnek, 54, 56
Vad szirttetőn állunk, 12
Vágyini hogy szeretnék, 31
 Vajda János, 6
Vajon milyennek láttál?, 74
Valaki útravált belőlünk, 72
Vallás és demokrácia, 76
 Várady Zsigmond, 64
 Varga Gyula, 86
 Varga Jenő, 76
 Varga József, 61, 80, 82, 83, 84
Várnak reánk Délen, 12
 Vatai László, 17, 18, 82
Vén faun dala, 6
 Venczel Katalin, 86
Vér és arany, 10, 11, 13, 14, 16, 27, 32, 47, 68
Véresre zúzott homlokkal, 38
 Verlaine, Paul, 7, 16
Versek, 5, 39, 62
 Vértesi Arnold, 62
 Vészi Jolán, 66
 Vészi József, 8, 35, 65, 66, 67, 75, 76
 Vészi Margit, 35, 66
 Vezér Erzsébet, 7, 23, 78, 80, 82, 84, 85
 Vilcsek Béla, 85
Virágos karácsonyi ének, 39
 Viski Dániel, 58
 Vitályos László, 4, 81, 83
Vízió a lápon, 6
Volt egy Jézus, 39, 52
 Voltaire, 7
 Vörösmarty Mihály, 26, 34
 Watteau, Antoine, 13
 Weininger, Otto, 20
 Weöres Sándor, 3, 30
 Wundt, Wilhelm, 6
 Zsíros Judit, 84
Zsóka búcsúzója, 6